

*In memoriam***ZLATA BLAŽINA TOMIĆ**

(5. siječnja 1926. – 29. studenoga 2021.)

Potkraj prošle godine Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku s tugom se rastao od Zlate Blažine Tomić, povjesničarke medicine i autorice dviju knjiga objavljenih u nakladi Zavoda.

Dr. Blažina Tomić rođena je u Srijemskoj Mitrovici 5. siječnja 1926., a odrasla u Požegi i Zagrebu. Završivši studij povijesti i latinskog 1967., s obitelji se odselila u Kanadu. Od 1970. do umirovljenja 1991. radila je u Osler Library, spezijaliziranoj knjižnici za povijest medicine Sveučilišta McGill u Montrealu. Kako je istaknuto i u sjećanju tiskanom u listu knjižnice (*Osler Library Newsletter* 136 iz 2022.), vrlo je zaslužna za razvitak njezina fonda,

a posebno za nabavke za zbirku starih i rijetkih knjiga. Istodobno s radom u knjižnici, uspješno je vodila svoju znanstvenu karijeru. Godine 1981. magistrirala je na McGill University na temu "Povijesni razvitak zakona i propisa o javnom zdravstvu u Dubrovniku od 13. do 15. stoljeća" (*Historical Development of the Laws and Regulations Concerning Public Health in Dubrovnik (Ragusa) from the 13th to the 15th Century*), a doktorat je stekla 2001. na Sveučilištu u Zagrebu. Prerađenu i nadopunjenu disertaciju objavila je u našem Zavodu 2007. pod naslovom *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*. U njoj je po prvi put iskorišten sjajan materijal o djelovanju zdravstvenih službenika iz Državnog arhiva u Dubrovniku, ponajprije najstarija sačuvana knjiga iz prve polovice 16. stoljeća. Nastavljajući svoja istraživanja na tome tragu, ali i produbljujući ih i na pitanja karantene i drugih preventivnih mjera iz dubrovačkog javnog zdravstva, u suautorstvu s kćeri Vesnom objavila je na engleskom u nakladi McGill-Queen's University Press knjigu *Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377–1533*. Obje je knjige znanstvena javnost dočekala s nepodijeljenim odobravanjem i velikim interesom. Pretkraj života sa žarom je radila na izdanju građe Knjiga gospode zdravstvenih službenika 1500–1530 / *Libro deli Signori Chazamorbi, 1500–1530 / The Book of the Gentlemen Health Officials 1500–1530*, opet u nakladi Zavoda, ne dočekavši, nažalost, izlazak knjige iz tiska krajem 2021. Napustila nas je 29. studenoga 2021.

Ne kidajući nikada veze sa zavičajem ni sa zagrebačkim sveučilištem na kojemu je studirala, bila je prva potpredsjednica udruge *Almae Matris Croaticae Alumni* u Quebecu (1990. – 1995.), nesebično pružajući pomoć domovini u potrebi i kolegama znanstvenicima.

Ostat će zapamćena po širokom obrazovanju i ljubavi prema znanstvenom radu, za koji je nalazila vrijeme uz naporan posao, kao i kasnije, u poznoj dobi. Stjecajem životnih okolnosti, ušavši u znanost već u zrelim godinama, stigla je ipak nadmašiti mnoge i diljem svijeta pronijeti glas o dostignućima javnoga zdravstva starog Dubrovnika.

Nella Lonza

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku

Osvrti i kritike

Wawrzyniec Kowalski: *The Kings of the Slavs. The Image of a Ruler in the Latin Text of The Chronicle of the Priest of Duklja*, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 69), Leiden–Boston: Brill, 2021. 368 str.

U svibnju 2021. godine u prestižnoj seriji *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* ugledne izdavačke kuće Brill objavljena je na engleskom jeziku knjiga *Kraljevi Slavena: Slika vladara u latinskom tekstu Ljetopisa popa Dukljanina*. Njezin je autor poljski povjesničar mlađe generacije Wawrzyniec Kowalski (rođen 1985.), docent na Sveučilištu u Wrocławu. Knjiga predstavlja njegovu proširenu i dopunjenu doktorsku disertaciju, obranjenu u Wrocławu 2017. godine. Nasuprot naizgled neobičnoj činjenici što je mladi poljski medievist posvetio zamjernu energiju i istraživački elan apartnoj temi, prostorno i konceptualno dalekoj od poljske historiografske matice te opterećenoj golemom historiografskom nadgradnjom – a domaćim će povjesničarima biti dobro poznato u kolikoj je mjeri narasla produkcija tekstova o *Ljetopisu popa Dukljanina* na južnoslavenskim jezicima koje istraživač mora savladati ne bi li stekao makar i površan uvid u istraživačke trendove¹ – iznesena se zadržka nadoknađuje prisjetimo li se kod nas malo poznatog poljskog izdanja *Ljetopisa*, koje je priredio prerano preminuli povjesničar Jan Leśny (1947.–1994.).² Doda li se tome da je autor, uz diplomu iz polja povijesti, na matičnom sveučilištu završio studij srpske i hrvatske filologije, da se, nadalje, tijekom studija semestralno usavršavao na sveučilištima u Zagrebu i Novom Sadu, te da njegovu trajnu preokupaciju predstavlja srednjovjekovna povijest srednje i jugoistočne Europe, književna produkcija i naobrazba južnoslavenskih zemalja, oralnost i teorija pismenosti, napokon medievalizam u popularnoj kulturi, postaje jasno da se pred nama nalazi knjiga od koje se može mnogo očekivati, pa utoliko zaslužuje i kritički osvrt opširniji nego što je uobičajeno. Kowalski je, osim toga, u međuvremenu u periodici objavio više radova o Popu Dukljaninu i njemu pripisanom *Ljetopisu*, primjerice o tzv. Saboru na Duvanjskom polju te o kralju Pavlimiru Belu.³

¹ Za bibliografsku orijentaciju usp. Nada Vrsalović, "Izdanja *Ljetopisa popa Dukljanina* i odabrana bibliografija radova o *Ljetopisu*", u: Ivan Mužić, *Hrvatska kronika u Ljetopisu popa Dukljanina*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011., 299–338. Autorica donosi bibliografske jedinice za 37 izdanja s integralnim tekstovima *Ljetopisa* tiskanih od 1601. do 2011. godine (na latinskom, talijanskom, hrvatskom, srpskom, crnogorskom, ukrajinskom i poljskom jeziku); u nastavku donosi 125 bibliografskih referenci publikacija (monografija, zbornika, periodike itd.) o *Ljetopisu* tiskanih od 1753. do 2011. godine; u oba popisa zastupljeno je ukupno 105 autora (pisci samostalnih priloga, pisci uvodnih studija, prevoditelji, priređivači i urednici). U proteklih desetak godina historiografska produkcija se, naravno, umnožila.

² *Historia Królestwa Słowian czyli Latopis Popa Duklanina*, prev. i ur. Jan Leśny, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. Isti je autor, specijalist za južnoslavensku medievistiku, *Ljetopisu popa Dukljanina* posvetio nekoliko drugih rasprava.

³ Wawrzyniec Kowalski, "Król Pavlimir Bello i Aleksander Wielki. Wzór wojowniczego władcy w *Regnum Sclavorum* (*Latopisie popa Dukljanina*)", u: *Potestas et societas. Władza w średniowiecznej Europie*, ur. Przemysław Wiszewski i

Citirajući utjecajnog poljskog medievista, autor ove knjige navodi kako je "Jan Leśny prije više od trideset godina *Ljetopis Popa Dukljanina* opisao kao 'kontroverzno' djelo", ali i dodao da "povjesničari iz Jugoslavije (i ne samo oni) smatraju ovo djelo podjednako važnim kao što su to *Gesta principum Polonorum* Gala Anonima za Poljake, *Chronica Boemorum* Kuzme Praškog za Čehe te *Nestorov Ljetopis* za istočnoslavenske akademske krugove". Mnogo se toga promijenilo od vremena Leśnyjeva navoda. Jugoslavija je prestala postojati, a tragični događaji koji su zahvatili Balkan utjecali su i na razvoj domaćih povijesnih istraživanja, ponekad potpuno mijenjajući interpretacije prošlosti. U slučaju *Regnum Sclavorum*, međutim, nekoliko se stvari nije promijenilo: djelo je i dalje kontroverzno i još uvijek zauzima važno mjesto u kolektivnom sjećanju Bošnjaka, Hrvata, Crnogoraca i Srba. Prezentirajući golemu količinu literature o ovoj temi, pokušali smo imati na umu njezin narativni karakter; biti svjesni prisutnosti fikcije u ovom nefikcionalnom diskursu jer, kako je White tvrdio, "svatko tko piše naraciju stvara fikciju". U polemikama o *Regnum Sclavorum* prečesto je vladalo uvjerenje da je "jednom kada je slika stvorena, ona javno vlasništvo, stoga gomilanje ideja, simbola i hipoteza o ovom djelu nalikuje nekim od fantastičnih palimpsesta (...)".

Autor je ovu opsežnu monografiju osmislio upravo kao raslojavanje tog palimpsesta, ali ne na dosad prevladavajući pozitivistički način, već primijenivši imagološki pristup. Istraživanje se uklapa u široku struju kulturoloških studija koje istražuju pojam srednjovjekovne ideologije vladavine.

Ljetopis popa Dukljanina srednjovjekovni je narativ čiji je autor najvjerojatnije bio poimence nepoznati svećenik iz Bara (klerik Dukljanske nadbiskupije sa sjedištem u Baru). Po mišljenju većine povjesničara, sastavljen je u 12. stoljeću. Obuhvaća vremenski lûk od kraja 5. do sredine 12. stoljeća; okosnicu djela čini slijed vladarâ fiktivne gotsko-slavenske dinastije koja kraljuje nad (povijesno nepostojećim) "Kraljevstvom Slavena". Tako zamišljeno kraljevstvo jednim se dijelom prostire na teritoriju rimskodobne Dalmacije (Hrvatska, Neretvanska kneževina, Zahumlje, Travunja, Bosna), drugim na susjednim ozemljima Prevalitane, Dardanije, Mezije i Epira (Duklja, Raška, sjeverna Albanija). Dok su podaci u početnim poglavljima *Ljetopisa* posve nepouzdati, kronološkim odmicanjem prema 11. i 12. stoljeću oni postaju pouzdaniji i provjerljivi u drugim izvorima.

Prema izričitom navodu u uvodu osnovnoga latinskog teksta *Ljetopisa*, njegov ga je autor preveo sa slavenskog na latinski jezik, iz čega proizlazi da je postojao i (danas nesačuvani) vernakularni izvornik. Netočni historiografski naslov *Ljetopis popa Dukljanina* dûg je tradiciji (dobro je poznato da u "ljetopisu" nije navedena nijedna godina), dugom

Joanna Wojtkowiak, [Poszukiwanie przeszłości. Szkice z historii i metody badań historycznych, 1], Wrocław: eBooki, 2014., 35–48; Wawrzyniec Kowalski, "Wielkie zło i herezje Eutychesa. Wokół wątku podboju Dalmacji w *Latopisie popa Duklanina*", *Balkanica Posnaniensia* 25 (2018.), 53–67; Wawrzyniec Kowalski, "Rupture – Integration – Renewal: The gathering in Dalma and the creation of a political community in the *Chronicle of the Priest of Dioclea*", *Slavia Meridionalis* 19 (2019.), 1–28.

upotrebom isuviše uvriježen da bi ga se nadomjestilo drugim varijantama, ne nužno točnijima (*Barski rodoslov*, *Gesta regum Sclavorum* i dr.).⁴

Sačuvana je i inačica *Ljetopisa* na hrvatskom jeziku. To je tekst koji se do 23. glave podudara s latinskim tekstom *Ljetopisa*, dok im se nastavci potpuno razlikuju; dodana mu je i pripovijest o ubojstvu kralja Zvonimira na Kosovu polju kod Knina. Cjelokupan tekst obično se naziva *Hrvatska kronika* ili *Hrvatska redakcija Ljetopisa popa Dukljanina*, implicirajući podređen odnos njegova prvog dijela spram matice *Ljetopisa* (M. Ančić uveo je u historiografiju alternativni naziv *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije*). Najstariji sačuvani primjerak je rukopis Jerolima Kaletića iz 1546., pisan latinicom na hrvatskom jeziku, čakavskim narječjem, pohranjen u Vatikanskoj knjižnici. Kaletićevu tekstu prethodio je još stariji primjerak iz pera splitskog plemića Dmine Papalića (1500.); on ga je ispisao iz poblize nepoznate "stare knjige" pisane glagoljicom ili hrvatskom ćirilicom, koju je prema jednoj verziji sâm pronašao u Poljicima, a prema drugoj u Makarskoj krajini. Ni Papalićev tekst ni njegov predložak nisu sačuvani. Na temelju Papalićeva prijepisa sačinio je 1510. Marko Marulić svoj latinski prijevod *Hrvatske kronike*. O autorstvu *Kronike* i njenu odnosu spram *Ljetopisa* iznošene su u historiografiji šarolike teze. Nije sigurno jesu li Marulić i Kaletić koristili izvornik ("knjiga stara", *scriptura vetustissima*) ili Papalićev vlastoručni prijepis. Nije, nadalje, poznato jesu li postojale i kakve su naravi bile sadržajne i stilističke razlike između svih tih tekstova tijekom njihove transmisije (Marulić izričito spominje "suvišne izraze" koje je preinačio). Nepoznata je i povijest *Hrvatske kronike* prije 1500. godine. Parafraziranja i prerađivanja je moglo biti u svim etapama tradiranja teksta, pa i prije one najranije (nije isključeno da je Papalićev nalaz imao prethodnikâ).

Raspoloživi tekstovi otežavaju problem izučavanja *Ljetopisa*. Pretpostavljeni slavenski (hrvatski) arhetip nije sačuvan nigdje (pretpostavke o njegovim odrazima u kasnijim redakcijama ostaju na razini pretpostavki). Dvije latinske verzije teksta – za koje je plauzibilno pretpostaviti da su najbliže izvorniku – potječu iz kasnih rukopisa (1648./1649.), posteriornih Orbinijevoj knjizi. Orbinijev talijanski prijevod (1601.) utoliko je najstariji tekst koji donosi narativ u obliku poznatom iz mlađih, latinskih verzija; njegov je nedostatak, međutim, upravo u tome što je posrijedi *prijevod*. Na koncu, *Hrvatska redakcija* i njen Marulićev prijevod nesumnjivo su kasniji od latinskog izvornika, no u materijalnom smislu predstavljaju najstarija tekstualna svjedočanstva o *Ljetopisu* uopće (Papalić 1500., Kaletićev prijepis 1546., Marulićev prijevod 1510.), zaokružujući na taj način paradoks.

Posrijedi je, prema tome, korpus koji sačinjavaju: nesačuvani slavenski (hrvatski?) original; njegov sačuvani latinski prijevod (ali u kasnim rukopisima, iz sredine 17. stoljeća); talijanski prijevod latinskog teksta (1601., nastao temeljem nesačuvanih rukopisâ latinske inačice koji jesu ili nisu korelirali s nama poznatim latinskim rukopisima); hrvatski prijevod

⁴ Naslov je 1874. osmislio Ivan Črnčić za svoje izdanje *Ljetopisa*, a potječe u krajnjoj liniji od Tuberonova žanrovskog određenja teksta kojega je ovaj dubrovački povjesnik imao pred sobom (*Annales*).

i prerada prva 23 poglavlja latinskog teksta, s dodacima nepoznata podrijetla; latinski prijevod hrvatske redakcije (1510.). Od materijalno sačuvanih tekstova svih redakcija, niti jedan nije stariji od 16. stoljeća. Na *Ljetopisu* je, dakle, nemoguće provesti standardnu kritiku izvora. Tome Kowalski nastoji doskočiti novim pristupom.

Knjiga je podijeljena na sedam većih poglavlja, dopunjenih geografskim kartama, obiteljskim stablima Ostroilove dinastije, vrlo opsežnim popisom literature (str. 316–353), kazalima povijesnih osoba, zemljopisnih naziva i modernih autora. Prvih četrdesetak stranica, koje obuhvaćaju dva poglavlja, jest *status quaestionis* namijenjen kritičkom presjeku dosadašnjih spoznaja o *Ljetopisu popa Dukljanina*: što on jest, a što nije, različitim inačicama teksta, identitetu autora, toposima, simbolima, strukturama i imagološkoj produkciji teksta, slici vladara i konceptu Početka u Dukljaninovu ljetopisu, modelu idealnog vladara, vezama *Ljetopisa* i lokalne tradicije, sačuvanim rukopisima i dostupnim verzijama ljetopisnog teksta, naslovu djela, mjestu i vremenu njegovog sastavljanja, na koncu nedavnim hipotezama o *Ljetopisu* kao plodu falsifikatorskog rada Mavra Orbinija i Ivana Lučića-Luciusa (S. Bujan).⁵ Teme načete u uvodnim poglavljima u nastavku su knjige *in extenso* pretresene na odgovarajućim mjestima.

Autor je izučavanju goleme literature o *Ljetopisu* na južnoslavenskim jezicima pristupio vrlo pedantno, s istančanim poznavanjem svih relevantnih publikacija, te se manji lapsusi u ovako ambiciozno zamišljenom projektu mogu podnijeti (naročito uzme li se u obzir jezična barijera). No, ozbiljan bibliografski propust predstavlja pogrešno pripisivanje kritičkog izdanja dvaju izvora – Dukljanina i *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* – direktorima Istorijskog instituta u Beogradu (Tiboru Živkoviću i Srđanu Rudiću), dočim je navedena izdanja stvarno priredila Dragana Kunčer.⁶ Greška je utoliko začudnija što je priređivačica ujedno na istom mjestu objavila opširne uvodne studije o predmetu svoga istraživanja, čega je Kowalski morao biti svjestan.

⁵ U najkraćim crtama, mišljenje Solange Bujan zasniva se na pretpostavci da je prvi dio *Ljetopisa* (do smrti Pavlimira Bela) konglomerat sastavljen od ranijih latinskih tekstova, poput *Annales Ragusini*, obogaćenih genealogijom kraljeva Hrvatske i Dalmacije (autorica smatra da je naziv *Hrvatska redakcija* za nj pogrešan jer joj daje primat pred latinskim tekstom, obrćući uobičajeno mišljenje historiografije o oba teksta), a koja je do Orbinija i Tuberona dospjela posredstvom Marulićeva prijevoda. Čitav pak drugi dio *Ljetopisa* – a mjestimice i prvi – Orbinijev je autorski tekst, svjesno stiliziranog, arhaiziranog izričaja kako bi se postigao efekt starine. Čitav poduhvat stajao bi u službi ranonovovjekovnog "ilirizma" u kontekstu osmanlijske ugroze, usmjeren formiranju i jačanju zajedničkoga slavenskog identiteta. Kowalski iznosi plauzibilne prigovore gledištima Solange Bujan, koja smatra radikalnima: najozbiljniji među njima odnosi se na potpuno ignoriranje Dandolovih izvadaka iz Dukljanina u radovima francuske povjesničarke, kao i prešutno prelaženje preko zaključaka filologa o arhaičnim značajkama latinskog teksta *Ljetopisa*, osobito unutar segmenta o Ivanu Vladimiru. Ovdje ne možemo opširnije ulaziti u navedenu problematiku, sažeto ocrtanu u okviru osvrta na knjigu.

⁶ Usp. *Gesta Regum Sclavorum*, I, kritičko izdanje i prevod Dragana Kunčer, [Izvori za srpsku istoriju, 7; Latinski izvori, 1], Beograd: Istorijski institut, 2009.; Tibor Živković, Vladeta Petrović i Aleksandar Uzelac, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Anonimov Opis istočne Evrope*, kritičko izdanje teksta na latinskom jeziku, prevod i filološka analiza Dragana Kunčer, [Izvori za srpsku istoriju, 13; Latinski izvori, 2], Beograd: Istorijski institut, 2013. Imena direktora na citiranim su mjestima uvrštena *ex officio*; nalaze se ondje u svim izdanjima Istorijskog instituta u Beogradu.

Još je 1932. Kerubin Šegvić primijetio – što je poslije prihvatio i Tibor Živković – da u uvodu latinske inačice *Ljetopisa* sintagma *libellus Gothorum, quod latine Sclavorum dicitur regnum* može biti ispravno sintaktički razriješena jedino pomoću emendacije posljednje riječi *regnum* (kraljevstvo) u *regum* (kraljevâ): "Knjižica kraljeva gotskih, što se latinski kaže slavenskih." Živković je, nadalje, uočio da dva najstarija latinska rukopisa, vatikanski i beogradski, nemaju isti naslov u prolozima (u prvome on glasi: *Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum*, u drugome: *Deocleanus in vitis Regum Dalmatiae et Croatiae*) te da oblik *regnum Sclavorum* ustvari potječe od Lučićeva krivog čitanja. Zato je predložio novi, logičniji naslov *Gesta regum Sclavorum*, naslutivši da je do zabune došlo tragom Lučićeva previda između *regum* i *regnum*. Iako zapaža Živkovićovo rješenje, čak uočavajući da je ono u skladu s prijevodima naslova djela kod Marulića (*Regum Delmatię atque Croatiaę gesta*) i Orbinijeva podnaslova (*La storia de' re di Dalmazia et altri luoghi vicini dell'Illirico*) te da je stoga vjerojatno točno, Kowalski ne provodi dosljedno to rješenje, što treba ubrojiti u propuste ove knjige. Da ironija bude potpuna, naslov Kowalskijeve monografije – *Kraljevi Slavena* – zapravo najtočnije reproducira vjerojatni izvorni naslov djela koje analizira, autorovu neslaganju usprkos.

Premda je sklon prihvatiti autentičnost tzv. lokrumskih falsifikata (zbirke tekstova koji su imali dokazivati raznovrsna imovinsko-pravna prvenstva benediktinske opatije na Lokrumu, nasuprot onoj na Mljetu), Kowalski se ustručava u njima vidjeti rano svjedočanstvo recepcije *Ljetopisa popa Dukljanina* (što bi, povratno, datiralo *Ljetopis* u 12. stoljeće). Jednako tako, činjenicu što se iste ličnosti iz *Ljetopisa popa Dukljanina* javljaju u drugim srednjovjekovnim izvorima (Supetarski kartular, Toma Arhiđakon, Johannes de Plano Carpini, Milecije) autor ne drži odlučujućom za dataciju i kontekstualizaciju *Ljetopisa*, otpisujući te sličnosti kao rezultat postojanja uzajamno srodnih tradicija u Dalmaciji, odnosno pripadanja istom kulturnom krugu. Precizne, doslovne tekstualne paralele postoje jedino u *Chronica per extensum descripta* mletačkog dužda Andrije Dandola (oko 1350.), što bezuvjetno upućuje na to da je *Ljetopis popa Dukljanina* oblikovan prije sredine 14. stoljeća.

Elemente *Novog Početka* u *Ljetopisu* autor razaznaje na najmanje četiri mjesta: prodor Gota u rimskodobnu Dalmaciju i stvaranje kraljevstva; pokršćavanje i državni sabor na Duvanjskom polju za vladavine Svetopeleka; obnova Kraljevstva Slavena i utemeljenje Dubrovnika za vladavine Pavlimira-Bela; smrt Ivana Vladimira kao kralja-mučenika. Svakoj od tih narativnih shema posvećeno je po jedno naredno poglavlje knjige (od trećeg do šestog).

Središnje, treće poglavlje knjige fokusirano je na vladare Gota i sliku postanka Kraljevstva Slavena. "Utemeljitelji" gotsko-slavenske dinastije, Totila i Ostroilo, na neki način izmiču uobičajenim interpretacijama jer se ne uklapaju u standardnu objasnidbenu shemu "poganskih vladara". Iako, naime, neprijateljski nastrojeni prema mjesnim kršćanima, nisu prikazani kao očekivani "nevaljali vladari", za što W. Kowalski pronalazi najmanje dva

razloga: oni su instrument Božje odmazde za pučanstvo koje je zastranilo (pa u krajnjoj liniji Totila i Ostroilo također pripadaju domeni Providnosti); oni su i začetnici dinastije čije rodoslovlje i legitimni kontinuitet praćen sve do suvremenosti pisca predstavljaju okosnicu čitava *Ljetopisa* (pa u krajnjoj liniji dvojica rodonačelnika moraju posjedovati i određene pozitivne značajke, podrijetlu usprkos). Kowalski u odnosu dvojice gotskih vođa spram vođama autohtonaca percipira opozicije parova: dva gotska kralja suprotstavljena su dvojici "kraljeva Istre i Dalmacije". Dok je u narativu militantnim Gotima pridana uloga destruiranja postojeće strukture (društvene, političke i ine) u Dalmaciji, istovremeno im je pridana uloga nositelja promjene političke geografije cijeloga tog prostora, odnosno osnivača novoga kraljevstva; *regnum Sclavorum* je utoliko shvaćeno kao povijesna nužnost, logična i neizbježna posljedica predeterminirana prethodnim zbivanjima, u izvjesnoj mjeri eshatološke prirode (jer je uvjetovana i moralno neprihvatljivim ponašanjem starosjedilačkog stanovništva). Zbog same naravi "velepriče" (*grand narrative*) ona se opire kronološkom preciziranju, jer su od prve rečenice prvog poglavlja *Ljetopisa* sve vremenske odrednice podređene ciljanom, promišljenom zamagljivanju mitske slike – paradoksalno, one joj trebaju dati privid kredibiliteta, ali povijesne *realia* tog privida nisu (i ne mogu biti) provjerljive.

S nasljednicima braće Totile i Ostroila na tronu "Slavenskoga kraljevstva" pisac postupa bitno drugačije jer ih vrednuje sa stajališta njihova odnosa prema zatečenoj kršćanskoj populaciji, koji je ponajviše bio negativan. Takva sudbina starosjedilaca objašnjava se moraliziranjem: težak položaj kršćana Dalmacije rezultat je njihovih prethodnih grijeha (tj. pretpostavljenog simpatiziranja tzv. Eutihijeve hereze) (str. 48–53). S tipološke točke gledišta, Kowalski naglašava hibridni karakter djela (ono sadržava žanrovske elemente ljetopisa, kronike, rodoslova i *gesta regum*), kontekstualizirajući ga na koncu u sklop žanra *origo gentis*. O podrijetlu same legende može se po njegovu mišljenju jedino spekulirati.

Pitanje polazišta i izvorišta (aktualne) moći nalazi se u središtu imaginarija srednjovjekovlja i narativnih struktura koje je producirao. Pritom je karakteristično da početak izvjesne priče utječe na njezin daljnji tijek. U ovom konkretnom slučaju, autor (pozivajući se na J. Banaszkiewicza) naglašava kako značajke vladara pridane mu od rođenja utječu na sveukupan razvitak kako slike kraljevske vlasti, tako i sudbine podređenog mu naroda kao cjeline. Primjerice, poganska vjerovanja prvih gotskih vladara Dalmacije neumitno utječu na njihovu nezavidnu sudbinu u generacijama poslije Ostroila i Totile. Promjena je moguća tek prihvaćanjem jedine prave vjere, tj. pokršta vanjem i procesom kristijanizacije. U tom smislu, trajna i ireverzibilna diskriminacija kršćana s vremenom bi uvjetovala svršetak kraljevstva (str. 53–57). U nastavku, Kowalski istražuje odavno primijećenu "gotomaniju" (F. Šišić) u srednjovjekovnim dalmatinskim narativima poput kronike *Historia Salonitana*. Nameće se pitanje je li to obilježje plod uzajamne ovisnosti djela kao što su *Ljetopis popa Dukljanina* i *Historia Salonitana* ili se ono zasniva na sličnoj, zajedničkoj tradiciji. Kowalski je sklon starije narativne slojeve u *Ljetopisu* vidjeti u

stvarnim memorijama što potječu iz pretkršćanske starine, ali prerađenima i ažuriranima za potrebe ljetopisca. U tom su pogledu indikativna podudaranja u etnogenetskoj priči o Bugarima (iz *Ljetopisa*) i Hrvatima (iz *De Administrando Imperio*). Tipičan motiv lutajuće braće (neparnog broja) na čelu naroda odvojenog od svoje matice, dolazeći sa sjevera i pronalazeći novu postojbinu poslije ratnih peripetija, izazvao je odavna pozornost istraživača (u hrvatskoj medievistici ponajviše R. Katičića, dočim Kowalski skreće pozornost na kod nas manje poznate studije Lubomíra Havlíka i Dušana Třeštíka). Konvergentne crte tog narativnog modela sadržane su kako u *Ljetopisu popa Dukljanina*, tako i u kronici *Historia Salonitana* te traktatu *De Administrando Imperio*. Autor pak obraća veću pažnju na tradiciju o trojici braće zastupljenu u češkim i poljskim povjesnicama (*Chronica Poloniae maioris*, *Chronicon Boemorum* Kuzme Praškog, *Chronicon imperatorum et pontificum Bavaricum*), komparirajući ih s gorenavedenim južnoslavenskim primjerima. Za razliku od ovdašnjih etnogenetskih pripovijesti, u onima zapadnoslavenskim trojica braće-predvodnika migracije (Čeh, Leh i Rus) vode svoj narod prema sjeveru, pri čemu je zanimljivo da su kao njihova pradomovina označene zemlje poput Dalmacije, Panonije, Hrvatske i Mađarske (str. 57–64). Vraćajući se na temu povijesnih izvora "gotomanije", Kowalski upozorava na opasnosti uzimanja podataka iz *Ljetopisa popa Dukljanina* zdravo za gotovo kada se raspravlja o etnogenezi Južnih Slavena, dočim bi ih se smjelo tretirati jedino kao diskurzivne tvorbe u službi određenog cilja koji je postavio autor.

"Doslovno čitanje" *Ljetopisa* nerijetko je urodilo dijametralno suprotnim zaključcima o povijesnom gibanju, dodatno opterećenima političkim motivacijama historiografije u različitim razdobljima, navlastito tijekom Drugog svjetskog rata, što Kowalski jasno podvlači. Tako oblikovane "povijesne činjenice" sazidane od doslovnih čitanja tekstova bez provedene kritičke analize generirale su kružna tumačenja jedne hipoteze drugom, redovito praćena upadljivim pozivanjima na znanstveni autoritet prethodnikâ; ovdje je takav manjkav metodološki postupak oprimjeren istraživačima poput Ludwika Gumpłowicza, Kerubina Šegvića, Ljudmila Hauptmanna, Jakoba Kelemine i Jože Rusa. Naročito su apostrofirane kontroverzne (i ratnim zbivanjima etički kompromitirane) teze K. Šegvića iznošene za vrijeme Drugoga svjetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pod ustaškim vlastodržcima. Osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća istim se tezama vratio publicist Ivan Mužić, iznoseći vlastita viđenja o "gotsko-slavenskoj simbiozi" i autohtonom podrijetlu Hrvata (str. 64–72). "Gotomanija" je po mišljenju Kowalskog bila rezultat kabinetske erudicije i domišljanja pisaca koji su se njome služili kao motivom, radije nego plod stvarne "simbioze" ili mutne narodne tradicije. Autor to argumentira činjenicom što *Historia Salonitana* i *Ljetopis popa Dukljanina*, doduše, zaista grade svoje narative na zajedničkoj podlozi o Gotima pridošlicama, ali rabe taj motiv na potpuno drugačije načine. Ta dihotomija upućuje na to da je diskurs o Gotima bio prilično raširen u duhovnoj kulturi srednjovjekovne Dalmacije, ali da nije podlijegao ekskluzivnim značenjima ni tumačenjima. Unatoč vrlo dovitljivim pokušajima

pronalaženja intertekstualnih veza između *Ljetopisa popa Dukljanina* i talijanskih povijesnih djela (u sjevernoj i južnoj Italiji, npr. T. Živković) nijednom povjesničaru nije pošlo za rukom pronaći tekstualne predloške Dukljaninovoj pripovijesti. Kowalski se priklanja mišljenju da navodi *Ljetopisa popa Dukljanina* i *Historiae Salonitanae* o Gotima nisu (samo) učene konstrukcije dvojice pisaca, već odjek davnashnjeg, nesačuvanog teksta ili usmene tradicije proširene u jadranskoj regiji (str. 72–77). U tzv. *Hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina* pripovijest o Gotima podvrgnuta je znatnim, planski osmišljenim modifikacijama. Slaveni su kao skupina dosljedno "kroatizirani" odnosno zamijenjeni terminom "Hrvati", a "kroatizaciji" su privedeni čak i Goti (što je urodilo dvosmislenošću, budući da se pri svojoj prvoj pojavi u narativu, kako trijezno primjećuje Kowalski, skupina označena kao "Hrvati" može podjednako odnositi i na kršćansko stanovništvo!). Upadljivi su brojni anakronizmi: primjerice, kralj Selimir (u drugoj inačici: Silimir) nakon sporazuma s kršćanskim pučanstvom naseljava zemlju Slavenima (a u drugoj inačici: "napuni zemlju hrvatsku"). U latinskoj inačici *Ljetopisa* Slaveni se stapaju s Gotima u jedan narod; u hrvatskoj pak inačici "Hrvati" i Goti ostaju odvojeni. Latinska inačica naglašava, nadalje, dinastički kontinuitet od Ostroila sve do Svetopeleka/Budimira, čak i nakon "slavizacije" vladarske loze (prijelomni period u tom smislu predstavljaju neimenovani kraljevi, prethodnici Svetopeleka-Budimira). Hrvatska, pak, inačica navodi da Budimirov otac nije pripadao glavnoj lozi dinastije (str. 77–84).

Raspravljajući o Gotima i njihovim vladarima u dalmatinskoj historiografskoj tradiciji, autor razaznaje dvojaku upotrebu tradicije o gotskim osvajačima i padu Salone u kronici splitskog arhiđakona Tome *Historia Salonitana* (o. 1266.–1268.) te *Ljetopisu popa Dukljanina*. S jedne strane, oba povjesnika donose stereotipne, standardne slike o "barbarskim osvajačima" kao nositeljima i izvršiteljima Božje kazne nad starosjedilačkom populacijom provincije; obojica, ujedno, poistovjećuju Gote sa Slavenima – što je u ovom kontekstu od prvorazredne važnosti za proučavanje. U takvim ekvacijama Kowalski bez poteškoća prepoznaje kontaminaciju znanjâ o slavenskoj prisutnosti u nekadašnjoj rimskoj Dalmaciji (i njezinim počecima) s memorijom o bizantskim vojnim sukobima s Ostrogotima iz ranog 6. stoljeća, što je odavna primijećeno u literaturi. S druge strane, splitskom je kroničaru identifikacija Gota sa Slavenima znatno olakšana time što iz njegove optike i jedni i drugi predstavljaju heterodoksne zajednice: Goti kao nositelji arijanskoga krivovjerja, a Slaveni kao sljedbenici naučavanja sv. Konstantina-Ćirila i Metoda (*doctrina Methodii*), neprihvatljivoga u očima Rimske crkve. K tome, Kowalski zapaža kako motiv "Atile" koji se u tekstu transformira u gotsko-slavenskog predvodnika Totilu vjerojatno nije plod Arhiđakonove ili Dukljaninove konstrukcije, već trag starije tradicije, što prethodi obojici pisaca (usp. *Poljsko-ugarsku kroniku*). Drugo važno odudaranje od Tomina narativa poljski povjesničar uočava u Dukljaninovu stavu prema religijskim predilekcijama gotskih zavojevača: oni prema njegovu gledištu nisu heterodoksni kršćani, već sačinjavaju pogansku, nekršćansku vjersku zajednicu. Kao takvi,

instrument su kojim se kažnjavaju kršćani Dalmacije zbog njihova krivovjerja (implicira se da je to tzv. Eutihijeva hereza). Nadalje, nasuprot Tomi Arhiđakonu, Dukljanin vrlo pozitivno vrednuje ulogu Konstantina-Ćirila i njegova učenja. U svemu, dakle, Goti u oba narativa funkcioniraju kao oruđe Božjega gnjeva, ali s različitim, često suprotstavljenim konotacijama (str. 100–106).

Četvrto poglavlje knjige posvećeno je liku vladara Svetopeleka. Kowalski ga interpretira u ključu "vladara-zakonodavca", analizirajući uz to dostupnu tradiciju o tzv. saboru na Duvanjskom polju. Svetopelek je nedvojbeno najznačajniji vladar u narativu Popa Dukljanina. Njegovu je djelovanju u tekstu ljetopisa pripisano nekoliko ključnih postignuća, poput vjerske konverzije kraljevstva (prihvatanje kršćanstva), zatim unutrašnji upravno-administrativni preustroj države i definiranje njenih vanjskih granica prema neposrednom susjedstvu, na koncu otvaranje novog perioda Ostroilove dinastije. Na simboličkoj ravni, Svetopelekovo kraljevanje označava preporod i ponovno rođenje zajednice. Autor u uvođenju lika Svetopeleka u narativ primjećuje moguće veze s velikomoravskim i ćirilometodskim tradicijama sačuvanim o povijesnom vladaru Svatopluku I. (u. 894.), jednom od ključnih protagonista ćirilometodske misije u srednjoistočnoj Europi. S imagološke točke gledišta, pak, ličnost Svetopeleka omogućava ljetopiscu stvaranje slike idealnoga vladara, zaslužnoga za preustroj zemlje, utemeljenje novog poretka i formiranje društvenoga reda (str. 108–109). U *Hrvatskoj redakciji Ljetopisa* ovaj vladar nosi ime Budimir, dočim je sabor sazvan u mjestu *Hlivaj* (Livno?), a ne u Dalmi. Detaljnu eksplikaciju tada navodno uspostavljene upravne hijerarhije sadržanu u hrvatskoj inačici djela – primjerice, dužnosnici s titulama *herceg* i *ban* s jasno razgraničenim ovlastima – Kowalski tumači kao mogući refleks društvenog znanja visokog srednjeg vijeka, adaptiran u hrvatskoj redakciji spisa te time projiciran u društvene okolnosti daleke prošlosti (str. 109–121). Suprotstavljajući fikcionalnog Svetopeleka historijskom velikomoravskom Svatopluku, kao najvažnije sredstvo Kowalskog u tom istraživanju pomalja se, dakako, ćirilometodska tradicija u kojoj je ličnost potonjega snažno zastupljena, pošto je posrijedi vladar izravno involviran u razvitak Konstantinove i Metodove misije. Poveznice i razdjelnice dvojice sličnoimenih vladara su viševrsne. (Kowalski razložno ostavlja po strani neuvjerljivu i isforsiranu teoriju mađarskog povjesničara Imre Bobe o južnom položaju Moravske.) S jedne strane, razlike su upadljive, ali je i utjecaj ćirilometodskih tekstova neporeciv. Nakon pomne analize, Kowalski ipak zaključuje da je taj utjecaj bio intenzivniji u prvome dijelu legende o Svetopeleku (gdje je glavni protagonist ustvari sv. Konstantin-Ćiril kao misionar Slavena, dočim je kralj sveden na manje-više pasivnog sudionika zbivanja), a slabiji u drugom dijelu (gdje Svetopelek preuzima inicijativu sazivajući sabor i transformirajući kraljevstvo). Drugi dio pripovijesti, k tome, nema vidljivih dodirnih točaka s velikomoravskim tradicijama.

Autor u nastavku daje informativan pregled historiografskih pokušaja potrage za povijesnim Svetopelekom, od njegove identifikacije sa zahumskim knezom Mihajlom

Viševićem (B. Radojković), pa s polulegendarnim hrvatskim arhontom Porgom (J. Rus), itd. Po F. Šišiću, ime Svetopelek ušlo je u *Ljetopis popa Dukljanina* tek u 13. stoljeću, po V. Mošinu to se dogodilo možda već u 10. stoljeću (ali, suprotno mišljenju Šišića, neovisno o hagiografiji sv. Metoda), po T. Živkoviću još ranije, oko 900. g., i to u sklopu ćirilometodskoga korpusa tekstova (poziva se na izbjeglice iz Velike Moravske na Jadranu, spomenute u *De Administrando Imperio*), dočim Havlík vjeruje da je to ime u Dalmaciji kolalo već oko 886. g., poslije Metodove smrti. Nema, međutim, pouzdanih potvrda da je legenda o Svetopeleku imala ikakvo značenje u dalmatinskim krugovima prije 14. stoljeća (kada ju prvi put u pisanom obliku susrećemo u pripisu *Supetarskom kartularu*), a kamoli u 9. stoljeću. Tek u 14. stoljeću, sudeći po svemu, Svetopelek postaje diskurzivnim sredstvom u afirmaciji južnoslavenskih dinastičkih tradicija. Prva glosa u pripisu *Supetarskom kartularu* opisuje način biranja hrvatskoga kralja od strane banova iz šest plemenitih rodova; druga glosa nabraja banove od vremena kralja Svetopeleka do vremena kralja Zvonimira. Kako u latinskoj verziji *Ljetopisa* kralj Zvonimir nije spomenut, a u hrvatskoj verziji nije spomenut Svetopelek (već je preimenovan u Budimira), to bi mogao biti dobar argument tvrdnji da je lokalno kolala tradicija čije su se značajke podudarale s objema verzijama *Ljetopisa*. Po Havlíku, na oblik druge glose utjecao je rod Kačića, čija je prisutnost upadljiva u prvoj glosi. Oni bi bili odgovorni za Svetopelekovo preimenovanje u Budimira – jer je taj antroponim bio čest u obiteljskom stablu Kačića – kako bi svojim precima pridali veći prestiž. Lik Svetopeleka bio je poznat i dubrovačkim povjesnicima, od kojih su neki mogli biti stariji od *Ljetopisa popa Dukljanina*, primjerice *Annales Ragusini*. U ranoj dubrovačkoj historiografiji i inače postoje odjeci motiva srodnih onima u *Ljetopisu popa Dukljanina* (N. Ranjina, J. Restić), no Kowalski smatra da su ovi u Dubrovnik dospjeli neovisno o *Ljetopisu*.

Havlík je sugerirao da pripovijest o saboru na Duvanjskom polju – jedno od centralnih mjesta čitava narativa – potječe iz tzv. Dalmatinske legende o sv. Konstantinu-Ćirilu, otišavši tako daleko da je vijest o saboru pripisivao jednom od državnih sabora održanih u Moravskoj za Svatopluka. Kako primjećuje Kowalski, za takve hipoteze nema nikakve osnove – tradicija o Duvanjskom saboru odjelita je od ćirilometodsko/velikomoravske, različitog postanka, tek naknadno obogaćena detaljima o Konstantinovoj misiji. Nije sigurno je li tradicija o Svatopluku pristigla u Dalmaciju iz Češke ili Bugarske (Ohrid), jer transmisija teksta može ukazivati na oba pravca. Treća mogućnost jest posredništvo mađarskih povjesničkih djela: *Anonymi Bele regis notarii gesta Hungarorum* sadrže indicije da je djelo sadržavalo iste motive o Svetopeleku kao *Hrvatska redakcija*, na čemu su gradili kasniji mađarski povjesnici (Simon de Kéza). Generalno, *Ljetopis popa Dukljanina* ima paralela i u ruskom tzv. *Nestorovu ljetopisu*, jednom od rijetkih izvora koji (uz *De Administrando Imperio*) spominju Bijelu Hrvatsku. Lik Svatopluka/Svetopeleka u svakom je slučaju u Dalmaciju dospio posredstvom legendi o Konstantinu-Ćirilu, ali ih je potom nadrastao, postavši vrlo produktivan u razvijanju narativa o dinastiji slavenskih vladara.

Indikativno je da motiv sabora na Duvanjskom polju nema prototipa ni u jednoj od poznatih legendi ćirilometodskoga korpusa (str. 121–133).

Razmatranje uloge Konstantina-Ćirila u kristijanizaciji Kraljevstva Slavena bilo je otežano historiografskim prijemcima oko značenja pojma *liber Methodios* iz epizode o Duvanjskom saboru. Kowalski daje pregledan prikaz divergentnih tumačenja toga pojma, pristajući uz recentno mišljenje da je posrijedi tzv. Metodijev Nomokanon (M. Petrak, H. Gračanin). Raščlanjujući potencijalne izvore o Konstantinu koji su mogli utjecati na Popa Dukljanina, uputio je na diskusiju L. Steindorffa i L. Margetića, pri čemu se njemački povjesničar zalagao za nesačuvani rukopis tzv. Talijanske legende ili češku hagiografiju sv. Ljudmile i sv. Vaclava, a hrvatski za izvorište u ohridskom centru. Po Kowalskom, obojica istraživača zanemarili su da i jedan i drugi postulirani izvor iznosi izrazito negativan stav o Svetopeleku, dok ljetopisac Dukljanin postupa potpuno drugačije. Učestalo pozivanje na autoritet Svete Stolice (u većoj mjeri) i bizantskog cara (u manjoj mjeri) na Duvanjskom saboru Kowalski objašnjava potrebom da se Konstantinova misionarska djelatnost "legitimira" čvrstom asocijacijom s papom (Stjepanom V.) što je u narativu trebalo postići efekt svojevrsnog prigušivača kritike latinskog svećenstva, kojemu se bizantsko izvorište ćirilometodske misije u "Kraljevstvu Slavena" moglo doimati zazornim (str. 133–141).

Mnogovrsnu djelatnost kralja Svetopeleka na saboru na *planities Dalme* autor iščitava u kontekstu modela "kralja-utemeljitelja" po Dumézilu u okviru trodjelne podjele: *rex orator*, *rex bellator*, *rex arator*. Pritom se oslanja na podsvjesne arhetipske strukture u podlozi legendi reducirane na tip *rex fundator* (kako ih je definirao Banaszkiwicz) odnosno *rex iustus* (kako ih je definirao Klaniczay). Literarni ideal takvog tipa jest sv. Stjepan Ugarski. Aspekti svetosti tipa *rex iustus* jesu pobožnost, propagiranje kršćanskih vrijednosti, briga za crkvene institucije. Sva tri razvidna su u liku Svetopeleka kakav je razvijen u *Ljetopisu popa Dukljanina*, pružajući na taj način pripadniku stare gotsko-slavenske dinastije novu legitimaciju moći (str. 141–144). Mjerenje svijeta kao prostora vladareve moći također je u središtu Kowalskijeve pozornosti: splet prostora i autoriteta zrcali se u odredbama o protezanju i granicama Svetopelekovе države donesenima na Duvanjskom saboru, pri čemu se korelacija tih dviju dimenzija može najsazetije opisati time što međe kraljevstva istodobno reproduciraju međe vladareva autoriteta. Usporedno s tim, ista prilika omogućuje obnovu nekadašnjeg reda i restauraciju drevne *auctoritas*, čiji će jamci biti carska i papinska vlast, uz memoriju starih i *scripta (antiqua privilegia)*. Država se, prema tome, reorganizira u civilizirano kršćansko kraljevstvo, pozivajući se na *ius antiquum*.

U literaturi je dugo prisutno tumačenje prema kojem je motiv sastavljanja *Ljetopisa popa Dukljanina* ležao u kontroverzama oko crkvene geografije s obzirom na dugogodišnji sukob nadbiskupija u Baru i Dubrovniku u 12. stoljeću. Kowalski nije propustio priliku zadržati se na tom problemu, uputivši na intertekstualnost papinskih bula nastalih u

tom kontekstu i *Ljetopisa popa Dukljanina*. Autor se zadržava na intrigantnoj mogućnosti da tekst *Ljetopisa*, u segmentu koji opisuje jurisdikcijske odnose nakon Duvanjskog sabora, jako nalikuje krivotvorenoj buli pape Kaliksta II. (1120.) koja na jednako arhaičan način stilizira imena pojedinih biskupskih sjedišta, npr. u Kotoru, Srbiji, Bosni (*Ecaterum, Sorbium, Bosonium*). Nije, međutim, jasno je li to plod piščeva služenja izravno tobožnjom bulom ili pak drugim izvorom. Generalno Kowalski odbija vidjeti *Ljetopis popa Dukljanina* kao svojevrsni pledoaje Barske nadbiskupije uperen protiv Dubrovačke, jer se *Ljetopis*, začudo, iznimno malo zanima za Duklju/Bar. Osim toga, uzevši u obzir da 1252. g. barski biskup Johannes de Plano Carpini izričito navodi Bar i Split kao sljednike davnašnjih nadbiskupija – Dokleje i Salone – začuđujuće je što Dukljanin o odnosu Salone i Splita uopće ne razglaba (grad Split spominje tek jednom). Da je *Ljetopis popa Dukljanina* nastao kao plod suparništva s Dubrovnikom, ta bi veza sa Salonom bila neusporedivo bolje eksploatirana. Tome treba dodati da se čak ni Bar nigdje ne spominje kao sljednik Dokleje. Status obaju gradova u crkvenom smislu čitatelj može dokučiti jedino iz popisa sufragana Salone i Dokleje, gdje i Split i Bar zauzimaju prva mjesta.

Ubikacija *planities Dalme* odavna je predmet historiografskih istraživanja. Konvencionalno smješšana u duvanjski kraj (*Delminium*), ona nipošto nije sigurna, osobito nakon radova L. Steindorffa, koji je pokazao mjerodavnim i drugo rješenje (ruševine Dokleje pored Podgorice). Zahvaćajući još širu sliku, Kowalski je Dalmu interpretirao kao topos i eponim/simbol Dalmacije više nego kao konkretno, fizičko mjesto. Gradeći na Steindorffovim rješenjima, vrlo je lijepo ilustrirao kako prostorna dispozicija i artikulacija Svetopelekova kraljevstva zapravo nije zasnovana na realnom geografskom prostoru, već na kozmološkom konceptu broja četiri, u čijem se središtu nalazi Dalma kao eponim i simbolička jezgra takvoga, fikcionalnoga kraljevstva. U istom kontekstu, sabor u Dalmi/Duvnu fundacijski je mit kojemu je jedna od svrha pomiriti dotad nepomirljivo – Slavene i Latine – oblikujući novu zajednicu. Pritom podjednaku ulogu igraju autoritet latinske tradicije i kontinuitet mjesne dinastije od vremena Gota (str. 144–164). Svetopelekov kraljevski autoritet oslanjao se na tri izvorišta – plemenite pretke iz vladarske loze, papinsku vlast u Rimu te carsku vlast u Konstantinopolu. Svetopelekovo pak ustoličenje motiviralo je brojne povjesničare na potragu za "stvarnim" vladarom okrunjenim na Duvanjskom polju, čiji su rezultati, dakako, bili bezuspješni: Tomislav (I. Kukuljević-Sakcinski), Petar Krešimir IV. (L. Jelić), Borna ili Branimir (L. Thallóczy), Branimir (V. Koščak), Porga (B. Radojković) itd. Među povjesničarima ozbiljnijega pristupa, L. Steindorff je vijest o Duvanjskom saboru tumačio kao odjek krunidbe Mihajla Dukljanskog i Bodinove uspostave Barske nadbiskupije 1089. g. Historiografska lutanja oko identifikacije pape Stjepana te careva Mihajla i Konstantina bila su jednako besplodna. Ćirilometodski tekstovi doduše spominju cara Mihajla, ali ne i papu Stjepana. *Ljetopisac* je Mihajlovo ime mogao doznati iz neke od slavenskih Konstantinovih hagiografija. Pažnju su izazvala i imena carskih legata na saboru, Ivana i Leona, pošto su upadljivo nalik imenima dvojice papinskih

legata iz zapisnika splitskih crkvenih sabora održanih 925. i 928. g., uz to usko vezanih uz suprotstavljanje Rima spram *doctrina Methodii*; no, potonja dvojica bili su biskupi, a ne laici. Vrlo je zanimljivo, i dugoročno produktivno, Kowalskijevo zapažanje kako metonimija *corona regia* u kontekstu povrede pravâ Crkve koja je kralj Svetopelek dužan štiti predstavljala naznaku o relativno kasnom sastavljanju *Ljetopisa*, ili barem toga njegova dijela. Taj koncept neobično je moderan u odnosu na pretpostavljeno vrijeme sastavljanja djela (12. stoljeće) jer podrazumijeva vrlo razvijeni oblik apstraktnog shvaćanja krune kao transpersonalnog simbola vladareve moći: Svetopelekov autoritet počivao bi prema tome na teritoriju, ali i na pripadajućoj mu zajednici. Apstraktni koncept Krune, međutim, ovdje je u tom obliku teško zamisliv prije 13. stoljeća (str. 164–178).

Legendarni osnivač Dubrovnika i drugi obnovitelj "Kraljevstva Slavena", kralj Pavlimir Belo (*Bellus*), u žarištu je petog poglavlja knjige. Sâmo ime vladara oličenje je njegova primarnoga karaktera – on je *rex bellicosus*, "ratoborni kralj". Opisan je jedino u latinskoj redakciji *Ljetopisa*, dok ga hrvatska redakcija ne spominje. Istu ličnost susreće se u raznovrsnim povijesnim tekstovima dubrovačke provenijencije, ali oni nisu uvijek u svemu sukladni Dukljaninovu narativu (str. 179–183). Lik Pavlimira ulazi u narativ u trenutku kada se slavensko kraljevstvo nalazi u krizi: pri kraju vladavine Seislava (srpskog arhonta Časlava Klonimirovića spomenutog u *De Administrando Imperio?*) ono se nalazi pod ozbiljnim prijetnjama izvana i iznutra, a Časlavova prijevremena smrt otvara vrata *interregnumu* i izvjesnom svršetku Ostroilove dinastije (str. 184–186). Kao jedan od pretendena na Rašku (jednu od udjelnih kneževina Kraljevstva) nastupa Tihomil, iz čijega se *curriculum vitae* u toj zemlji (gdje je isprva župan, potom veliki župan) nazire ostatak izgubljene tradicije raških župana ili literarna interpretacija biblijskog toposa. Kowalski prema nizu indikacija procjenjuje da je pripovijest o Tihomilu naknadno ugrađena u narativ Popa Dukljanina, zastajući na mišljenju da je posrijedi raška dinastička legenda inkorporirana u *Ljetopis* (str. 186–191). Svrnjajući *Ljetopis popa Dukljanina* s drugim srednjovjekovnim narativima o postanku Dubrovnika, poljski povjesnik jasno naznačuje da je kraj Časlavova života mjesto gdje se tekst latinske i hrvatske verzije *Ljetopisa* račva u dvije različite narativne linije. Pritom se kraljem Pavlimirom i osnutkom Grada bavi jedino latinska inačica.

Kako je već utvrdila starija povijesna znanost, u tom se segmentu Dukljaninov *Ljetopis* dijelom podudara s nizom drugih djela: *De Administrando Imperio*, kronikom *Historia Salonitana*, dubrovačkim pjesnikom Milecijem, s *Annales Ragusini* i Nikšom Ranjinom. Njihova uzajamna tekstualna ovisnost je, međutim, nesigurna, a neka odudaranja u najmanju su ruku neobična (npr. *Annales Ragusini* kralja nazivaju Radoslav Belo). Po mišljenju Kowalskog, R. Katičić je tim paralelama poklonio isuviše povjerenja te otišao predaleko u pokušaju da osmisli njihov zajednički tekstualni predložak, ranosrednjovjekovnog podrijetla (str. 191–196). Kowalskijev kritički osvrt na Katičićev prijedlog sadrži i niz korisnih opažanja o najstarijoj prošlosti Dubrovnika kakva je ocrtana kod Porfirogeneta,

Arhiđakona i Milecija, dočim u *Ljetopisu* taj grad prije vremena Pavlimira-Bela zapravo ne postoji. Nadalje, prema caru-piscu Epidaur su razorili Slaveni, prema Dukljaninu to su bili Saraceni (novi grad, Dubrovnik, sagradit će došljaci iz Rima koji su se nalazili u pratnji Pavlimira, da bi im se pridružili autohtonci, izbjeglice iz Epidaura) dok Toma Arhiđakon razaranje pripisuje Rimljanima (tj. Pavlimirovim pratiteljima, koji se potom sa starosjediocima stapaju u jedan narod i grade novi grad) (str. 197–215).

Za ocjenu ličnosti Pavlimira Bela, pripadnika poluzaboravljenog rimskog ogranka tada gotovo utrnule Ostroilove dinastije, ključan je tekstualni odnos *Ljetopisa* i *Annales Ragusini*. Svi izvori dijele sljedeće zajedničke elemente: propast Epidaura, osnivanje novoga grada te sudjelovanje pridošlica i starosjedilaca u njegovu podizanju. Uz to, svi izvori, osim traktata o upravljanju Carstvom, pridošlice vezuju uz rimsku dijasporu, koja po povratku iz Rima iznova uspostavlja legitimnu vladavinu u postojbini. *Ljetopis popa Dukljanina* i *Annales Ragusini* proširuju pripovijest uvođenjem lika Pavlimira Bela. Podrijetlom je vezan uz staru gotsko-slavensku dinastiju. On staje na kraj društveno-političkom neredu, uspinje se na očinsko prijestolje te ujedinjuje Slavene i Raguzejce. Na taj način u počelima Rauzija/Dubrovnika leže i slavenski i romanski element, istodobno mu jamčeći plemenit, prestižan postanak u liku kraljevskog utemeljitelja. Uz neke razlike u antroponimima (Pavlimir/Radoslav) i sl., glavna razlika uočljiva u *Annales Ragusini* nalazi se u tome što ovaj izvor Slavene poistovjećuje s bosanskim kraljevima. To bi, po Kowalskom, mogao biti trag reguliranja odnosa između Dubrovnika i Bosne u 14. stoljeću (usp. ispravu braće Sankovića u korist Dubrovnika iz 1391. g. čiji je diskurs analizirao već Katičić). Drugim riječima, *Annales Ragusini* prenose svojevrsnu *interpretatio slavica* legende o Epidauru. Drugu razliku Kowalski nalazi u motivu o relikvijama svetaca prenesenih iz Rima Pavlimirovom zaslugom, pri čemu taj motiv manjka u *Ljetopisu popa Dukljanina* (str. 215–225).

Pobliže proučivši odlomak o kralju Pavlimiru Belu, autor se slaže sa zaključkom ranijih znanstvenika koji su taj segment smatrali kasnijim umetkom, vjerojatno napisanim oko 14. stoljeća na području Dubrovnika. Autor pokazuje kako lik kralja Pavlimira odgovara modelu kraljevstva poznatom kao *rex bellicosus* (kralj-ratnik). U tekstu *Ljetopisa* ta se posebna funkcija kralja Pavlimira miješa s dvije druge: prva je stariji motiv osnutka Rauzija, gdje je Pavlimir djelovao kao kralj-utemeljitelj, a druga se odnosi na širu viziju dinastičke povijesti, u kojoj je Pavlimir bio osvjetnik svoga djeda Radoslava i obnovitelj Kraljevstva Slavena. U ulomku posvećenom Pavlimirovim ratnim djelima, opisan je vojni sukob Pavlimira i Ljutomira, župana Raške. Nakon rata kraljevstvo je iznova uspostavljeno, što je nepoznati autor prikazao pozivajući se na epizodu pobjedničkoga kralja iz Prve knjige o Makabejcima. Iste riječi korištene su u Bibliji, među ostalim tekstovima, u opisu Aleksandra Velikog. Kowalski ima za cilj pokazati da je anonimni autor priče o kralju Pavlimiru namjerno koristio ovu konkretnu referencu. Neki elementi priče o kralju Pavlimiru, poput Ljutomirove smrti, podizanja utvrde po imenu Bellino, kao i

iznenadne Pavlimirove smrti, rođenja njegova posmrtnog nasljednika i raspada njegova kraljevstva, pokazuju znatnu sličnost s pričama o Aleksandru. Lik antičkog osvajača bio je popularan na kasnosrednjovjekovnom zapadnom Balkanu, kao dio dvorske kulture toga kraja. Srpski ljetopisac Danilo II. i njegov nasljednik usporedili su neke srpske vladare s Aleksandrom, a osim toga lokalne inačice romana o Aleksandru bile su široko rasprostranjene na cijelom Balkanu već u 14. stoljeću. Stoga je moguće da je motiv kralja Pavlimira iz *Ljetopisa* još jedan primjer koji pokazuje utjecaj lika Aleksandra Velikog na srednjovjekovnu književnost balkanskog područja (str. 235–247).

Pretposljednje, šesto poglavlje knjige (str. 251–287) bavi se likom sv. Ivana Vladimira, raščlanjujući njegov opis u *Ljetopisu* u kontekstu funkcija "kralja-mučenika" odnosno "svetog kralja". Tu je otvorena problematika razvoja kulta sv. Vladimira, usporedbe s onodobnim bizantskim narativnim djelima koja također spominju ovu osobu (ali s bitnim razlikama: Vladimir/Ašot), hagiografske topike u legendi o Vladimiru, na koncu funkcije legendi o Vladimiru u narativu *Ljetopisa popa Dukljanina*. Iako je po svemu sudeći odjeliti hagiografski tekst, legenda o sv. Vladimiru imala je posebnu namjenu u *Ljetopisu popa Dukljanina*. Ugrađena je u narativ kada je autoru ustrebao novi model idealnog vladara, ovog puta spremnog da se žrtvuje, sa značajkama kralja-mučenika. Pisac je likom povijesnog Vladimira kontekstualno manipulirao u onoj mjeri u kojoj je odgovarao njegovim narativnim nakanama, izmijenivši njegove karakteristike kako bi ga lakše uklopio u fiktivnu slavensku dinastiju. Predložak za takav čin, pretpostavljena hagiografija sv. Vladimira iz 11. stoljeća, nije imala mnogo veze sa stvarnim kultom toga sveca, razvijenim znatno kasnije, i to na drugim prostorima (Elbasan u središnjoj Albaniji, srednjovjekovna Srbija). Sasvim je zamislivo da je legenda u obliku u kojem je zabilježena u *Ljetopisu* poslužila dukljanskim vladarima da učvrste identitetske obrasce svoga kraljevstva.

Knjigu zaključuje sedmo poglavlje (str. 288–308), tj. ekskurs o smrti kralja Zvonimira u *Hrvatskoj redakciji*. U njoj su okolnosti u kojima je Radoslav bio prognan komentirane na način koji – posebice u kontekstu kasnijih događaja – postaje još važniji. Kralja je svrgnuo njegov sin "s nevirnimi Hrvatima". Važno je da se pisac kasnije prisjetio ovih zgoda kada je izvijestio o napadu "nevjernih Hrvata" na Zvonimira. Dakle, narativ ponavlja priču o "dobrom" vladaru kojega su prognali njegovi podanici, koji nisu bili svjesni posljedica takvog čina. Prema tome, krivnja Hrvata ciklički se replicirala u ovoj priči. Izvore tog "inherentnog" grijeha Kowalski traži i pronalazi na samom početku *Regnum Sclavorum*, u poznatom opisu napada Gota na Dalmaciju.

Motiv grijeha duboko je ukorijenjen u strukturi *Ljetopisa*, ali ga je samo *Hrvatska redakcija* dosljedno rabila. Tijekom invazije Gota, skrivena krivnja kršćana bila je ta koja je odredila njihov poraz. Kako je navedeno, u obje su se verzije Gotima suprotstavljali kralj Dalmacije i kralj Istre. Autor latinske verzije kasnije je osvajače poistovjetio sa Slavenima. Autoru hrvatskog teksta vjerojatno nije bila jasna uloga Hrvata u ovoj epizodi.

Doznajemo da su sudjelovali u borbi, ali sintaksa odnosnog teksta dopušta i mogućnost da su bili saveznici poraženih kršćana. Prihvati li se takvo tumačenje, proizlazi da su Hrvati na početku sudjelovali u grijehu kršćana, na što bi se logično nadovezivao kraj pripovijesti, gdje su u dvjema epizodama – Radoslavovu progonstvu i Zvonimirovu ubojstvu – Hrvati prikazani kao zlikovci.

Motiv kraljoubojstva i kažnjavanja Hrvata od strane barbarskog vladara javlja se u *Poljsko-ugarskoj kronici*. Legenda koju sadrži vrlo je koherentna: ubojstvo kralja osvetio je Atila-Aquila, koji je djelovao kao "Božja pošast" i izvršitelj božanske pravde. Narativna struktura *Poljsko-ugarske kronike* slična je onoj iz *Hrvatske redakcije*. Hrvatski tekst prvo spominje nedefinirani grijeh Hrvata na početku priče, a zatim ga ponavlja na kraju; na tom mjestu saznajemo i prirodu njihove krivnje. U oba je teksta, međutim, grijeh donosio tragične rezultate: najprije invaziju Gota, zatim propadanje države i, kao posljedicu, preuzimanje vlasti od strane Mađara. Osim narativne konvergencije, pojedini detalji *Poljsko-ugarske kronike* o motivu barbarske invazije iznenađujuće su nalik detaljima napada Gota poznatim iz obje verzije *Ljetopisa*. Okolnosti u kojima se bitka odvija ocrtane su na zapanjujuće sličan način. I *Regnum Sclavorum* i *Hrvatska redakcija* Gotima suprotstavljaju dva protivnika: Dalmatince i Istrane. Oba teksta navode da je bitka trajala točno osam dana te da je njezin ishod predvidio Bog kao kaznu za skriveni grijeh kršćana. Ta tri karakteristična elementa također su prisutna u tekstu o "Aquilinoj" invaziji iz *Poljsko-ugarske kronike*.

Čak i ako autor *Poljsko-ugarske kronike* nije poznao *realia* iz dalmatinske prošlosti, taj je detalj vjerojatno bio važan element nekog izvornog narativa na kojem je temeljio svoj tekst. Iako je bilo pretpostavki da su kao izvor anonimnom kroničaru poslužile legende o Atilinim osvajanjima popularne u Ugarskoj (N. Radojčić), začudna podudarnost navedenih pojedinosti dopušta pretpostavku o postojanju nekog starog teksta koji je dospio na dvor Arpadovića iz Hrvatske ili Dalmacije. Ipak, pretpostavljena književna tradicija koja bi omogućila prenošenje legende u *Poljsko-ugarsku kroniku*, kao i u *Ljetopis popa Dukljanina*, povlači za sobom nekoliko neriješenih pitanja. Prvo, u kakvom su obliku ti podaci stigli do Mađarske? Teško je pretpostaviti da se radilo o glagoljičkom tekstu; vjerojatnije o latinskom. Drugo, kakav je bio odnos između ove tradicije i priče o padu Salone? Konačno, u *Hrvatskoj redakciji* čini se da je opis Zvonimirova ubojstva kasniji dodatak. Zašto je to tako, ako je legenda o invaziji kao božanskoj kazni bila suštinski povezana s motivom kraljeve smrti?

U obje verzije *Ljetopisa* legenda o regicidu ima važnu ulogu. Na kraju *Hrvatske redakcije* opisano je Zvonimirovo ubojstvo od strane vlastitih podanika. Retorička sredstva korištena u ovom odlomku dopuštaju pretpostavku da je autor ove pripovijesti poznao slavensku legendu o sv. Vaclavu, a greška u datumu (1079. umjesto 1089. g.) sugerira da bi tekst mogao pripadati glagoljaškoj književnosti. Također, jezični sloj legende o umorstvu sugerira da je ona naknadno interpolirana. S druge strane, legenda

u obliku poznatom iz *Poljsko-ugarske kronike* ukazuje na postojanje predaje koja povezuje ubojstvo kralja s kaznom u obliku invazije na Dalmaciju od strane barbara. *Hrvatska redakcija Ljetopisa* mogla bi sadržavati trag te predaje.

Kad se o djelima koja je historiografija dosad toliko pretresala namjerava ponovno nešto reći, treba za to imati valjanih razloga. Kowalski ih je nedvojbeno našao, izloživši na tragu modernih istraživačkih pristupa i koncepcija, nove, inventivne interpretacije.⁷ Služeći se obilato hrvatskom znanstvenom literaturom, kako novijom tako i starijom, te prikazom stanja istraženosti problematike kojom se bavi, ostvario je itekako važan zadatak prebacivanja "lokalnog znanja" na međunarodnu znanstvenu pozornicu. Nova interpretacija Dukljaninova narativa koju Kowalski ovdje podastire zasniva se na uočavanju navlastitih tekstualnih cjelina što stoje u diskurzivnoj vezi s "idealnim tipovima" vladara, automatski usmjeravajući čitateljevu pažnju na tako oblikovane misaone sheme. Geneza, pozadina i profil slike Dukljaninovih fiktivnih vladara osnovna su preokupacija poljskog povjesničara. Svjesno ostavljajući postrani višestoljetna istraživanja podrijetla i autorstva *Ljetopisa*, Kowalski u prvi plan stavlja fikciju kao stožerni orijentir *Regnum Sclavorum*, vrednujući tu sastavnicu na istoj ravni za koju tradicionalni pristup rezervira Dukljaninovu faktografiju. Predmet je njegova istraživanja imaginarna, fiktivna (pri) povijest, mehanizmi koji stoje u njenoj pozadini te njihova obilježja i plodovi.

Ivan Basić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

⁷ Ovaj tekst proizišao je iz koncepta obrazloženja za nagradu "Jaroslav Šidak" za 2021. godinu. Nagradu u sklopu manifestacije KlioFest godišnje dodjeljuju Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti i Društvo za hrvatsku povjesnicu inozemnom povjesničaru za autorsku knjigu ili značajan doprinos istraživanjima i predavanjima o hrvatskoj povijesti u inozemstvu. Knjiga je kandidirana i obrazloženje podneseno u ime Hrvatskog društva za bizantske studije. Za nagradu u navedenoj kategoriji nije bilo nikakvih drugih prijedloga, tj. autor ove knjige bio je jedini predloženi. O dodjeljivanju nagrada odlučivao je osmeročlani žiri (pet članova iz Zagreba te po jedan iz Dubrovnika, Splita i Slavonskog Broda). U svibnju 2022. godine većinom je glasova donio odluku da se nagrada "Jaroslav Šidak" za 2021. godinu neće dodijeliti, što implicira prosudbu da ova knjiga – iako bez konkurencije – ne zadovoljava kriterije za nagradu. Nikakvo popratno obrazloženje nije dano, a na čitateljima ovog prikaza je da procijene koliko je ta odluka žirija bila zrela, opravdana i promišljena.

Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga Notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529, sv. 1–3, ur. Esad Kurtović i Almir Peco. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića i Historijski arhiv Sarajevo, 2021. XXII + 1.351 str.

Ugledni medievist i redoviti profesor srednjovjekovne povijesti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu Esad Kurtović nastavlja s marljivim radom na bosansko-hercegovačkoj srednjovjekovnoj i ranoj novovjekovnoj baštini objavljujući izabrano arhivsko građivo iz Državnog arhiva u Dubrovniku kao vrelo za povijest Bosne i Hercegovine. Priredivši dosad već tri značajna izdanja u seriji nazvanoj *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne*, odnosno *Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne*, i to redom *Ispisi iz knjiga zaduženja (Debita Notariae) Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521*, sv. 1–2 (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017.), zatim *Ispisi iz knjiga Kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526*, sv. 1–3 (Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu i Historijski arhiv Sarajevo, 2019.) i *Lamenta de foris, IV (1419–1422)* (Sarajevo: vlastita naklada, 2020.), nastavio je niz novim pothvatom, na temelju više od dvije tisuće dragocjenih zapisa iz arhivske serije *Diversa Notariae*. Teret uredničke odgovornosti ovoga je puta podijelio s Almirom Pecom, višim asistentom s katedre za opću i nacionalnu bosansko-hercegovačku povijest srednjeg vijeka također na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

Naraštajima istraživača u Dubrovačkom arhivu dobro je poznata arhivska serija *Diversa Notariae*, službeno opisana na internetskoj stranici nacionalnog mrežnog informacijskog sustava za opis, obradu i upravljanje arhivskim građivom Arhinet kao "fond općeg karaktera, vrlo važan za upoznavanje dubrovačkog javnog i privatnog života, političkog, ekonomskog i kulturnog. Tu se nalaze, primjerice, ugovori o gradnji kuća, ugovori o dobavljanju kamenih arhitektonskih dijelova, ugovori o izradi kipova i slika i drugih predmeta umjetničkog obrta itd. Notarijat zapisuje isprave (zadužnice, miraze, kupnje i prodaje, punomoći, oporuke, agrarne ugovore)." U ovom okviru promatramo dokumente prikupljene i objavljene u ovom izdanju, s dominantnim interesom za gospodarsku i društvenu povijest srednjovjekovne Bosne i Hercegovine u svjetlu odnosa sa stanovništvom i državnim ustanovama Dubrovačke Republike. Građa je izabrana iz ukupno 90 svezaka (sv. 9–100), pri čemu je preskočen 31. svezak jer je njegov sadržaj objavljen ranije.

U kratkom "Uvodu" (str. XI–XIV, uz odgovarajući prijevod na engleski i talijanski jezik, str. XV–XXII) kroz nekoliko temeljnih napomena upoznaje se zainteresiranog čitatelja s jezikom (dominantno latinski, u maloj mjeri talijanski), pismom (razvijena gotica, pri čemu je svaki pisar u promatranom razdoblju od 1370. do 1529. imao i neke vlastite osobine i navike kojima je prilagođavao pismo) i materijalom na kojem su dokumenti izvorno zapisani (prvo papir, a u kasnijem razdoblju redovito pergament, pri čemu su oba materijala ostala razmjerno dobro očuvana i tek su djelomice restaurirani). Urednici su u "Uvodu" također ukratko opisali vlastiti kritički aparat pri objavi tekstova, označivši

uglatim zagradama mjestimična oštećenja listova i samog teksta i folijaciju, dok su vitičastim zagradama označavali elemente koje su odvajali pisari. Da izdanje ne bude preopsežno, izbjegnuti su tekstovi na ćirilicom pismu, uz opravdanje da su relativno malobrojni i već objavljeni drugdje.

Svaki izabrani dokument zasebno je numeriran. Numeracija teče kontinuirano u sva tri sveska, od 1 do 2013. Kazala, objavljena na kraju trećeg sveska, sastavljena su po brojevima stranica samog izdanja. Dokumenti su razvrstani kronološkim redoslijedom, uz dodatnu podjelu po svescima serije *Diversa Notariae*. Na kraju svakog pojedinačnog transkripta obavljena je izvorna signatura dokumenta, s brojem sveska i lista na kojem se nalazi. Dokumente prate odgovarajući regesti, a pohvalna je također izrada prilično iscrpnih kazala na kraju izdanja (sv. 3, str. 1199–1351). Objavljen je i već uobičajen izbor snimaka desetak dokumenata, također na kraju izdanja (sv. 3, str. 1189–1198).

Uz sam sadržaj objavljenih dokumenata, čitatelja će najviše privući kazala. Pod zajedničkim naslovom *Index* nalaze se uobičajena kazala osobnih imena (str. 1201–1302), zatim geografskih naziva (str. 1303–1314) i, osobito dragocjeno, pojmovno kazalo. Podijeljeno je u nekoliko zasebnih sekcija s namjerom da objedini ono što bi moglo zanimati čitatelja s osobitim interesom za gospodarsku, pravnu ili povijest svakodnevice (str. 1315–1351). Ova podjela donekle je zbunjujuća i neizostavno izaziva preklapanje sličnih pojmova. Stoga je možda bilo bolje i jednostavnije rješenje napisati jedno opće kazalo, a mjerne jedinice za težinu, daljinu i tekućinu koje se spominju u tekstovima ili tečajeve različitih valuta prikazati u zasebnim tablicama, pored općeg kazala. S druge strane, kad se već razmišljalo o što boljoj prezentaciji goleme prikupljene arhivske građe, mogao se sastaviti i mali rječnik tipičnih izraza koji se spominju u stoljećima notarske djelatnosti i mnoštvu sastavljenih ugovora. Međutim, urednici svakako zaslužuju pohvalu za veliki uloženi trud i nastojanje da se izabrani materijal razvrsta što preglednije.

Dokumenti su različite duljine. Dominiraju kraći zapisi, od po desetak redaka, ali ima i onih koji opsegom obuhvaćaju više stranica (primjerice br. 335, str. 151–171; br. 679, str. 385–403; br. 819, str. 490–493; br. 922, str. 559–564; br. 1566, str. 929–931; br. 1984, str. 1173–1175). U tim slučajevima riječ je o složenim djelatnostima poput završnih obračuna poslovnih knjiga prilikom zatvaranja partnerstava, zakupima obiteljskih nekretnina s većim brojem vlasnika i o razgraničenjima posjeda između bosanskih velikaša i dubrovačkih građana. Međutim, riječ je o rijetkostima, netipičnim slučajevima u odnosu na dominantan sadržaj s mnoštvom sitnica iz svakodnevnoga života malih trgovaca, obrtnika, stočara i ratara koji su rješavali svoje probleme uz pomoć državnih pisara, a ponekad i sudaca Dubrovačke Republike.

Većina dokumenata odnosi se na ugovore o radu koje su šegrti iz bosansko-hercegovačkog zaleđa sklapali na nekoliko godina sa svojim dubrovačkim majstorima-poslodavcima. Ovi podaci nesumnjivo će koristiti u novim istraživanjima povijesti dubrovačkih obrta i statusa mladih došljaka šegrti kao jedne od najslabije zaštićenih kategorija u ondašnjem društvu. Druga najčešća skupina dokumenata potanko predstavlja

razne zajedničke poslovne pothvate stanovnika s obje strane granice, sklapajući privremena partnerstva prvenstveno radi lakše nabave i dopreme razne robe, što ne govori samo o dinamici pograničnih odnosa, nego i o tipičnim poslovima, pri čemu su se stočarstvo i trgovina isticali u znatno većoj mjeri nego obrti i manufakture. Taj nesrazmjer jamačno bi se u još većoj mjeri osjetio kroz eventualnu usporedbu sličnih poslova koje su Dubrovčani imali sa svojim prekomorskim partnerima.

Neizbježno je također spomenuti podatke o raznim prekršajima i povredama međusobno sklopljenih sporazuma koje su se ponekad događale, kao i zločini za koje je oštećena strana tražila zadovoljštinu oslanjajući se na autoritet dubrovačkih vlasti i nepovredivost ugovora. Nažalost, kudikamo manje detalja zabilježeno je o društvenim vezama između Dubrovčana i stanovnika bosansko-hercegovačkog zaleđa, poput sklapanja brakova. Moguće je da se odgovor na ta pitanja krije u drugim arhivskim serijama, koje bi tek trebalo istražiti na ovaj način i pripremiti nova izdanja.

Poneku grešku u transkripciji može se objasniti i previdom iz poznavanja dubrovačke povijesti. Teško da bi se inače kao dubrovački nadbiskup 1498. godine umjesto Giovannija Sacchija (po podacima iz njegova životopisa koji je djelo dominikanca Serafina Razzija, a navodi se i u šestom svesku zbirke *Illyricum Sacrum*) spominjao Ivan Mlečanin, odnosno Johannes de Venetiis, čiji je zastupnik Benedetto Cambi iz Firence zaposlio kao sluškinju Dragnu iz Ljubomira (dokument br. 1508, str. 899), kad se zna da Mlečani nakon sredine 14. stoljeća nisu smjeli biti birani na čelo dubrovačke crkve, po opetovanim odlukama dubrovačkih vijeća. Ipak, stručnjak će samostalno prepoznati ovakve greške i ostati svejedno zahvalan urednicima. U stručnim krugovima, kojima je ovo djelo male naklade od svega 200 primjeraka i namijenjeno, ovakva su izdanja uvijek dobrodošla i poznato je koliko olakšavaju mukotrpan istraživački rad i štede vrijeme.

Urednici su se u "Uvodu" kritički osvrnuli na nebrigu nacionalnih znanstvenih ustanova u Bosni i Hercegovini prema dragocjenom arhivskom gradivu, čudeći se što "najvažnija građa za historiju srednjovjekovne Bosne iz Državnog arhiva u Dubrovniku do sada nije ispisana, snimljena i pohranjena u Bosni i Hercegovini, kako bi bila dostupna i raspoloživa naučnoj javnosti, ljubiteljima starine i obrazovnom sistemu" (str. XI) i izričito sa svoje strane naglašavajući bitnu "ulogu historijske građe u identitetu modernih evropskih i svjetskih država" (str. XII). Ipak, imajući u vidu već golem opseg ovog izdanja, a osobito misleći na uspješan dosadašnji rad profesora Kurtovića i njegovih suradnika, jasno je da interes javnih i znanstvenih krugova za knjigama ove vrste uvelike postoji i samo je golem broj sačuvanih rukopisa razlog zašto dosad gradivo za srednjovjekovnu povijest Bosne i Hercegovine iz Dubrovačkog arhiva nije u cijelosti obrađeno u obliku u kojem su to poželjeli urednici ove knjige. Može im se samo poželjeti da u tome do kraja i uspiju.

Relja Seferović

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku

Tko želi vladati Gradom, mora najprije znati upravljati vlastitom kućom

Nada Grujić, *Dubrovačka ladanjska arhitektura*, [Biblioteka Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, 57]. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2021. 540 str.

Znanstveni i istraživački rad Nada Grujić započela je na Institutu za povijest umjetnosti, a nastavila na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Čitav svoj profesionalni radni vijek posvetila je pak proučavanju i interpretiranju dubrovačke stambene i ladanjske arhitekture 14. – 18. stoljeća dokazujući u koliko je mjeri taj grad u našoj današnjoj percepciji daleko od svoje izvorne povijesne slike. U krugovima domaće i međunarodne povijesnoumjetničke discipline poznata je prije svega po golemom doprinosu poznavanju dubrovačkih ljetnikovaca, koji vjerojatno najbolje odražavaju duh "zlatnog doba" Dubrovnika. Riječ je uistinu o fenomenu europskog dometa, kako to uočava domaća povijest umjetnosti od pionirskih studija Cvita Fiskovića do analiza i sinteza prof. Grujić, koja je na nov način postavila i razriješila pitanja njihovih formalnih ishodišta, problem osobitosti arhitektonskih tipova, prostorne organizacije i stila te oblikovanja agrarnog krajolika oko njih.

Godine 1991. autorica je objavila knjigu *Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja*, u izdanju Instituta za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu i Nakladnog zavoda Matice hrvatske. Nova knjiga nudi nam rijetku priliku da na posve plastičan način pratimo i razumijemo trideset godina intelektualnog razvoja jednog istraživača *par excellence*. Usporedba dviju knjiga – a prva se već činila kao pravorijek u nizu bitnih pitanja koje tema pretpostavlja – pokazuje uolikoj se mjeri u međuvremenu autorica odmakla u svojim gledištima.

Srž knjige čini četrdesetak malih monografija o najvažnijim vilama. A svaka rješava jedan zasebni problem, predstavljajući pritom uzorni primjer skrupuloznog filološkog čitanja arhitekture i povijesnog prostora. Neke možemo shvatiti kao *vitae parallelae*, npr. autoričine analize i interpretacije Sorkočevićeva ljetnikovca u Gružu i Bunićeva na Batahovini u Rijeci dubrovačkoj, ili Gučetićeva ljetnikovca u Trstenom i Bunić-Rastićeva ("Džonovina") pokraj Rožata. Prvi par su najizrazitiji predstavnici arhitekture tzv. gotičko-renesansnog stila, možda i najreprezentativniji odraz humanističkog svjetonazora dubrovačkog plemstva onoga doba. Drugi izvrsno svjedoči o nastojanju dubrovačkih patricija da svojim vilama ostvare svojevrstnu okosnicu socijalnoga reda. U svome traktatu *Governo della famiglia (O upravljanju obitelji)* Nikola Vitov Gozze-Gučetić podcrtava kako *economica*, odnosno *economia nobiliare* treba postati sredstvo društvene kontrole i vodilja gospodarskoga ponašanja vlasteoskoga staleža. Na svojim imanjima plemići su emulirali Ksenofontova Kira. Svojim rukama – poput Cincinata, Scipiona Afričkog i Dioklecijana – sade kupus, siju bob, plijevе grah. Pozivajući se na Ksenofonta (i široki trag koji je lektira tog Sokratova prijatelja ostvarila na renesansnu traktatistiku), Gučetić zaključuje: *Chi vuole governar ben la Città, convien che prima ben*

governi la propria casa. (Tko želi vladati Gradom, mora najprije znati upravljati vlastitom kućom.) Obiteljska palača, a vila još više, postaje opipljivi simbol dubrovačkog plemstva. Kuća jest forma, koja sama – formira.

Psihološki i ideološki motivi koji stoje iza gradnji ovakvih vila, i njihovi programi, definirani su već prije 2000 godina, u rimsko vrijeme. Autorica podcrtava kontinuitet civilizacijskih uzora i prethodnih modela. Na nov način raspreda o "inerciji agrarnog krajolika" koja je u znatnoj mjeri utjecala na trajnost različitih oblika pejzažne arhitekture. Upozorava na tragove antičkih *villa rustica* u ageru Epidaura, na otocima Šipanu i Koločepu te pri izvoru Rijeke dubrovačke. (Nevjerojatno je da jedino u Gružu još nije ubicirano njihovo postojanje. Možda nije kasno da arheolozima kažemo što tražimo?) Ladanjsku arhitekturu vidi prvo uz utvrđena središta srednjovjekovnih zemljoposjeda (*castra* i *castella*) što ih dubrovačka vlastela podižu na imanjima na području Astaraje. Njihovu difuziju možda najbolje otkrivaju brojne crkvice u širem dubrovačkom *plein-airu*. Uz njih se stoljećima grupira gradnja ladanjskih stambenih i gospodarskih zgrada. (Najbolji je primjer Gospina crkvice na šipanskoj Biskupiji.)

Osobito je važno istaknuti da promjene stilova (kroz renesansno i barokno doba) nisu nužno pretpostavljale i bitne promjene osnovne arhitektonske i prostorne sheme dubrovačkih ljetnikovaca. Dapače, neki su postali – dokazuje Nada Grujić – modelom za izgradnju cijelih naselja (Lopud, Cavtat, Lastovo) ili obitavališta nekih društvenih kategorija (kapetanske kuće na Pelješcu). Među tolikim autoričnim tezama, podsjetimo se samo jedne, koja se tiče arhitekture cavtatskih renesansnih vila u kojima se obnovio "onaj način života koji se iz perspektive 15. i 16. st. činio najbližim antičkom" – u prostoru antičkog Epidaura koji je Republika, nakon što ga je kupnjom ponovno zadobila, izdijelila na 25 parcela i podijelila plemićkim porodicama, prema karakterističnoj srednjovjekovnoj parcelaciji. U Cavtatu se na takvim parcelama ne grade nizovi kuća kao u gradu, nego ljetnikovci unutar visokih ogradnih zidova, čime bi – prema tipologiji renesansne stambene arhitekture – nastala specifična izvedenica *domus romanae*. Svjesno se, dakle, gradilo planirano naselje renesansnih ljetnikovaca, na mjestu nestalog antičkog grada, iz kojeg se izvlači rodoslovlje Dubrovnika.

Prof. Grujić zasebno je, dakako, interpretirala niz ljetnikovaca, analizirajući u njima "gotički trag" (koji se prati u prijenosu tlocrta gradske stambene kuće u arhitekturu vila i u funkcionalnim konstantama), dugo trajanje nekih tlocrtnih rješenja, stilske inovacije u njihovoj arhitekturi, elemente njihove vanjske i unutrašnje opreme te morfologiju elemenata njihovih pročelja i interijera.

Autorica uvjerljivo dokazuje da je persistencija kasnogotičkih plastično-dekorativnih elemenata imala i duboku psihološku i mentalitetsku motivaciju. Simultana pojava gotičkih i renesansnih oblika u arhitekturi Dubrovnika prati se od kraja četrdesetih godina 15. st., odnosno od obnove dubrovačkoga Kneževa dvora poslije požara 1435. godine. Treba ovdje podsjetiti na jednu od najoriginalnijih teza Nade Grujić, kojom je unijela

novo svjetlo u klasični prijepor hrvatske povijesti umjetnosti oko "mješovitoga gotičko-renesansnog sloga", odnosno oko pojave ranorenesansnog stila na našoj obali. Uočivši da su polukružni lukovi "Onofrijeva Dvora" ostali sačuvani u atriju i na južnoj bočnoj fasadi, ona je izvukla posve logičan zaključak da je takve polukružne lukove morao imati i trijem pročelja, pa bi, dakle, već 40-ih godina 15. stoljeća, a ne 1469. godine u Dubrovniku bio "izveden prvi primjer kombinacije s arkadama polukružnih lukova u prizemlju i s prozorima šiljastog luka na prvom katu – odnosno pročelje s renesansnim prizemljem na kojem počiva gotički *piano nobile*". Knežev dvor postao uzorom stambenoj izgradnji "i kao koncepcija arhitektonskog prostora i kao zbirka arhitektonskih ukrasa". (A ta je "zbirka" bila pritom prava paradigma stilske ambivalentnosti.) Refleks arhitektonskog vokabulara i sintakse Kneževa dvora na dubrovačku stambenu, jednako koliko i na ladanjsku arhitekturu može se pratiti kao svojevrсни lajtmotiv u ovoj knjizi.

Motivacija koja stoji iza gradnje dubrovačkih vila mogla je biti različita. U prvome su redu bile *luogo di retiro*, *ville di diporto*, odnosno *palazzi di delizie* (termin kojim Pere Corneille i V. M. Coronelli označavaju ljetnikovce u Rijeci, prenoseći vjerojatno pojam kako ga je tumačio V. Scamozzi). Prof. Grujić, prije svega, fiksira problem samog naziva naglašavajući kako je u literaturi prevladao pojam "ljetnikovac", premda on odgovara više rezidencijalnoj funkciji, dočim bi "vila" bila pogodniji naziv, "sabirući sve tipove jedne arhitektonske vrste od rimske antike (villa rustica, villa suburbana, villa urbana), preko talijanske renesanse do suvremene arhitekture", označavajući uvijek sklop imanja sa zgradama, terasama, vrtovima...

Autorica podcrtava, nadalje, simbiotski odnos između arhitekture i prirode koji predstavlja svakako najveću vrijednost dubrovačkih ljetnikovaca, jer su oni nastali u neodvojivom jedinstvu arhitekture, vrtova i krajolika, što je ujedno činilo sam smisao njihova nastanka i postojanja. I ne možemo u dovoljnoj mjeri naglasiti važnost te tvrdnje, na kojoj posebno inzistira i kojoj se konstantno vraća: da su struktura arhitektonskog sklopa i vrtova oko njega nedjeljivi.

Prof. Grujić ističe kako brojnost dubrovačkih ljetnikovaca i znatna ulaganja u njihovo prostorno i arhitektonsko oblikovanje nadilazi sve gospodarske i društvene razloge, te kako su u njihovoj gradnji vrlo važni bili literarni, filozofski i estetski poticaji. Iznosi nove opservacije, kojima obrazlaže dugo trajanje stilskih oblika i tipoloških obrazaca "društvene estetike" koja karakterizira dubrovačku ladanjsku arhitekturu, zaključujući: "Naručivanje po postojećim predlošcima stvorilo je finu koordinatnu mrežu, splet niti koje su različite građevine povezivale srodnim arhitektonskim koncepcijama, poglavito u artikulaciji pročelja, i pojedinostima kamenoklesarske opreme."

Uspjela je povezati pedantnu arhitektonsku analizu svih sačuvanih spomenika te iskoristiti sve što su joj mogla pružiti bogata arhivska vrela, reference iz lokalne književnosti i pasusi iz stranih djela te komparacije s ladanjskom arhitekturom na jadranskoj obali, u Italiji, na Mediteranu. Nasuprot silama ustrajnicama koje su zarana fiksirale tipologiju

Ljetnikovaca, izdvaja doprinos stranih arhitekata naturaliziranih u Dubrovniku. U drugoj polovici 16. stoljeća na dubrovačkom se području grade i neki atipični ljetnikovci, nastali prema projektima stranih arhitekata ili prema predlošcima i nacrtima koji postaju dostupni sve većim brojem tiskanih arhitektonskih traktata i priručnika. Analiza ljetnikovca Vice Stjepovića Skočibuhe kod prostora zvanog "Između tri crkve" u tom je smislu čitava mala monografija unutar knjige, pri čemu se geneza planimetrije i volumena, odnosno organizacija ljetnikovca na dvije terase interpretira uvjerljivim usporedbama s dvije manje poznate građevine, nastale u istom razdoblju kao vila Vice Stjepovića Skočibuhe: to su Casino (ili Palazzina) Farnese u Capraroli i Loggia kuće Pilatos u Seville, nastale prema projektima južnotalijanskih arhitekata. No, dok u seviljskom primjeru *loggia* i vrt tvore prostorno jedinstvo, arhitektura Skočibuhine ladanjske kuće ima sve značajke visoke renesanse, a vrt pritom nosi oznake tradicionalnog dubrovačkog vrta, što bi ukazivalo na pretpostavku da je vjerojatno riječ o htijenju samog vlasnika koji stranom arhitektu nije dao da u projekt uključi i uređenje vrta.

Važna su i nova autoričina zapažanja u pogledu ljetnikovca Crijević-Pucić podno Graca, još jednog iznimnog ostvarenja dubrovačke arhitekture iz druge polovine 16. stoljeća, čiji je projekt Igor Fisković, u svojoj opsežnoj studiji o preobrazbama kamene ornamentike u Dubrovniku, svojedobno s mnogo razloga atribuirao Jakovu de Spinisu iz Orléansa, koji je u Dubrovnik stigao 1552. iz Venecije. Podrobnom analizom N. Grujić ovdje kalibrira problem geneze pročelja, ukazujući na moguće puteve utjecaja što ga je na De Spinisa imao Sebastiano Serlio. Krasnu "filološku minijaturu" čini pritom njezina interpretacija izvora vrtnih *stupova u obliku kandelabra*.

Prostor ne dopušta da se podobnije govori i o doprinosima zaključnih poglavlja knjige (npr. o baroknim obnovama i inovacijama u 18. stoljeću, o kamenoj opremi ladanjskih kuća i vrtova, o ladanjskoj komponenti u izgradnji suburbanih zona i naselja). Možemo zaključiti da ova, najnovija knjiga sublimira čitav lanac ranijih studija i članaka u kojima autorica analizira doprinos dubrovačke ladanjske arhitekture, uz uvijek sugestivnu evokaciju atmosfere ladanjskog života, pokazujući – na primjer – kako se dobar dio dubrovačke klasične književnosti i ne da razumjeti bez poznavanja ljetnikovaca u kojima su se okupljali humanisti, filozofi, znanstvenici, pisci i pjesnici.

Neki se od tih ljetnikovaca mogu, nažalost, danas analizirati kao antologijski primjeri arhitektonskih i urbanističkih promašaja, potpune bezosjećajnosti i nerazumijevanja duha povijesnog ambijenta, kao spomenici iščupani iz nedjeljive ambijentalne cjeline koju je oblikovao višestoljetni simbiotski odnos arhitekture i prirode. Mnogi su ostali samo kao građevinski skelet i praktički prestali biti dio naše kulturne baštine. Za razliku od brojnih ranijih tekstova u kojima je čitalac mogao naći ton gorčine – jer se najveći broj dubrovačkih ljetnikovaca, gotičkih, renesansnih, manirističkih i baroknih stilskih oblika, danas doima "poput napuštene pozornice ... i samo se još riječima mogu dočarati izgubljene ljepote dubrovačke okolice u kojoj je jedna velika kultura ostvarila mit o životu u prirodi" – autorica je ovdje uspjela afekte iznijeti u sordinu.

Nada Grujić rekonstruirala je sugestivnu sliku izvornih vrijednosti dubrovačke ladanjske arhitekture, odnosno dubrovačke "kulture ladanja" (sretna sintagma Cvita Fiskovića). Učinila je to jednako uvjerljivo kao u sintezi svojih dugogodišnjih proučavanja dubrovačke stambene arhitekture 15. i 16. stoljeća, u knjizi *Kuća u Gradu* (Dubrovnik: Matica hrvatska, 2013.) – knjizi kakva dosad nije napisana ni za jedan drugi hrvatski grad. Pokazala je svojim knjigama kako je Grad, kao neusporedivo kolektivno dostignuće niza generacija, za amalgamiranje kulturnih obrazaca svakodnevnog života bio jednako značajan kao i jezik kojim su njegovi stanovnici govorili i pisali.

Joško Belamarić

Institut za povijest umjetnosti, Centar "Cvito Fiskovic" u Splitu

Ilija Crijević, *Pjesme Flaviji. Carmina ad Flaviam*. S latinskoga prepjevala, bilješke sastavila i predgovor napisala Zrinka Blažević, s latinskim izvornikom usporedio, hrvatski prijevod redigirao i naglaske obilježio Bojan Marotti. Zagreb: Matica hrvatska, 2021. 127 str.

Priredivši dvojezično izdanje epilija *De Epidauru* ("O Epidauru", u izdanju Dubrovačkih knjižnica 2020. godine), povjesničarka i latinistica Zrinka Blažević nastavlja intenzivno druženje s pjesnikom Ilijom Crijevićem, dubrovačkim humanistom i priznatim majstorom latinske lirike s prijelaza iz 15. u 16. stoljeće. Ovom prilikom našoj publici nudi zaokruženi opus od četrnaest Crijevićevih pjesama posvećenih prevrtljivoj rimskoj ljepotici Flaviji, pjesnikovoj muzi. Izdanje je već uobičajeno dvojezično, s hrvatskim prijevodom koji paralelno prati latinski tekst, a nastalo je na temelju prvog cjelovitog kritičkog izdanja izvornika koje je prema Vatikanskom kodeksu br. 1678 pisanom autorovom rukom priredio akademik Darko Novaković 2004. godine.

Prijevod je dopunjen kraćim prevoditeljičinim "Predgovorom" s osvrtom na sadržaj izabrane pjesničke zbirke uz pregled osnovne literature o pjesniku i njegovu djelu (str. 5–18), te Ilijinim razmjerno iscrpnim životopisom u prijevodu Ivane Kalaica, a iz pera njegova prezimenjaka, dubrovačkog povjesničara i dominikanca Serafina Marije Crijevića (str. 107–125). Budući da je svoju glasovitu zbirku životopisa gradskih književnika pod naslovom *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur* ("Dubrovačka biblioteka u kojoj se prikazuju dubrovački pisci, njihova djela i spisi") napisanu sredinom 18. stoljeća započeo baš prikazom Ilijina života i rada, time se ne samo pridržavao strogih abecednih pravila, svrstavajući sve izabrane pisce po početnom slovu njihova imena (Ilijino ime na latinskome glasi Aelias), nego je i na osobit način iskazao poštovanje velikom pjesniku.

Iako je ovdje za objavu izabran najstariji i najiscrpniji prilog o Iliji Crijeviću, valja spomenuti da su pjesnikove životopise još u vrijeme Dubrovačke Republike napisala i dvojica mlađih biografa: franjevac Sebastijan Slade Dolci, koji je također Ilijin životopis uvrstio na početak svojega djela *Fasti litterario-Ragusini* ("Dubrovačka književna kronika"), i zatim pijarist Francesco Maria Appendini, baveći se pjesnikovim djelom kroz razne aspekte dubrovačke književne baštine u svojim "Povijesno-kritičkim bilješkama o starinama, povijesti i književnosti Dubrovčana" (*Notizie storico-critiche sulle Antichità, Storia e Letteratura de' Ragusei*). Njihova izlaganja dopunjena su naporom suvremenih povjesničara, osobito razjasnivši neke okolnosti iz Ilijina privatnog života i poduzetničkih pokušaja, s čime se zainteresirani čitatelj može upoznati kroz bilješke iz predgovora.

Ukoliko nije ostalo još mnogo nejasnoća uz Ilijin životni put, pa ni uz povijest rimske Akademije Pomponija Leta, ustanove koja ga je proslavila kao lovorom ovjenčanog pjesnika, bez sumnje će ovo izdanje potaknuti nove rasprave i tumačenja uz tekstološke izazove i zamke kojima uvelike obiluju njegovi stihovi. Prije svega, nepobitno je utvrđeno da Flavija kojoj se obraća u stihovima nije doista postojala, nego je identitet zamišljene ljepotice pjesnikov duh dočarao iz niza stvarnih osoba s kojima se susretao ili onih o kojima je samo čitao ("izlišno je u Flaviji tražiti povijesnu osobu jer je ona svojevrsni amalgam Crijevićevih književnih i izvanknjiževnih iskustava i referenci", str. 9). Priređivačica se pritom osvrnula na pokušaje starije književne kritike da dokaže stvarno Flavijino postojanje, spominjući čak izvanbračnu kćer koju je navodno imala s Ilijom, pa je argumentirano odbacila takva tumačenja.

Nadalje, razjašnjena je struktura ovog malog poetskog vijenca koji izvorno uopće nije bio zamišljen u obliku koji se ovdje objavljuje: trinaest od izabranih četrnaest pjesama što tvore poseban Crijevićev ciklus u čast Flavije potječu iz četvrte knjige u sklopu Vatikanskog kodeksa br. 1678, a posljednja ovdje objavljena pjesma pripada petoj knjizi iz istog rukopisa i izabrana je kao svojevrsan epilog. Pjesme u izvorniku ne dolaze ni u pravilnom nizu jedna za drugom, nego su međusobno odijeljene onima različite tematike, i svjetovne i nabožne, pri čemu "unutar toga opsežnoga korpusa nisu svrstane ni prema tematskome, ni prema žanrovskome, ni prema kronološkome kriteriju" (str. 7), iako je još sam autor planirao njihovu objavu i u tom pravcu već uvelike priredio sam tekst. U ovom izdanju pjesme su numerirane samo po mjestu koje zauzimaju u četvrtoj i petoj knjizi Vatikanskog kodeksa, pa bi izdanje ipak bilo preglednije da je dodana zasebna numeracija po redosljedu kojim su ovdje objavljene. Priređivačica opisuje svaku od njih u kraćoj uvodnoj studiji, prepoznajući u njima različite utjecaje, od Ilijinih književnih uzora (poglavito klasičnih rimskih lirika, Ovidija, Tibula, Katula i Propercija), do specifičnih neolatinskih slika koje antika nije poznavala, poput epizoda s trgovcem paprom čija lađa luta od Eritrejskog (Crvenog) mora do Antila u jedanaestoj elegiji, odnosno IV, 16.

Oponašajući svoje antičke učitelje, naš pjesnik se ne samo nadahnua izmišljenim Flavijinim likom, nego je svoja čuvstva iskazao i tipičnim latinskim pjesničkim metrima u kojima su pisali i oni. U cijelom spomenutom Vatikanskom kodeksu, koji je Crijevićev

autograf, pjevao je u elegijskim distisima, heksametrima, falečkim jedanaestercima, jambima, holijambima, glikonejskim stihovima i u sapfičkim strofama, kako ih prevoditeljica pedantno nabraja (str. 7). U ciklusu Flaviji metrički izbor nešto je skromniji. Nakon prvih osam pjesama u elegijskim distisima, s usponom ljubavnog žara prema Flaviji (od IV, 3 do IV, 10), slijede falečki jedanaesterac po uzoru na Katula u devetoj (IV, 14) i glikonej u desetoj (IV, 15), opisujući vrhunac tjelesne ljubavi, da bi potom tri sljedeće pjesme opet u elegijskim distisima pokazale nezadovoljstvo i razočaranje zbog ljubavnog neuspjeha (IV, 16; IV, 17 i IV, 19). Ciklus završava pravom tužbalicom u heksametru, suočavajući se s ružnom jeseni života (V, 3), koja je ujedno motivirana i pjesnikovim sjećanjima na groznice od kojih je redovito patio u tom godišnjem dobu boraveći u Rimu. Pjesme su nejednakog opsega, obuhvaćajući od 15 stihova u devetoj (IV, 14) do čak 114 stihova u pretposljednjoj, trinaestoj (IV, 19). Koliko je to motivirano igrom riječima ili pukim zamorom od teme koje se prihvatio, ostavljeno je na prosudbu čitateljima koje Ilijino djelo zanosi od njegovih suvremenika pa sve do današnjih stručnjaka.

Priredivačica se još jednom iskazala vrsnim prevoditeljskim umijećem, vješto prepjevajući i leksički i metrički zahtjevne stihove. S mjerom je iskazana putenost, tek slutnja tjelesnog dodira: "Kad sam poljubiti te htio - odjednom kao da usne / Bježe od obraza tvog što im se ne htjede dat" (IV, 7; str. 55), zatim razočaranje: "Prestani umilnim varkama obmanjivati mene, / Kako, o, loše znaš skrivati prijetvornu laž" (IV, 19; str. 87), da bi nas napokon svojom suvremenošću upravo prenerazila slutnja smrti: "Kad bi mi lijekovi neki mogli izliječiti bolest, / Sramotno maknuti zlo što mi je opsjelo grud, / Ne bih se plašio ja ni ledene kavkaske zime, / Ne bi bilo me strah poč na likaonski snijeg" (IV, 4; str. 39). Značajan doprinos približavanju velikog pjesničkog djela našim čitateljima dao je ovdje i Bojan Marotti, član Zavoda za povijest i filozofiju znanosti HAZU u Zagrebu i profesor s Odsjeka za kroatologiju Hrvatskih studija, osobito pomogavši prevoditeljici s označavanjem pravilnih naglasaka u prijevodu.

Svoja gledišta nije nametala čitatelju, ostavivši mu dovoljno prostora za vlastita tumačenja čitajući pjesme i ograničivši vlastite intervencije u bilješkama uz stihove samo na objašnjenja temeljnih antičkih likova i lokaliteta (ponekad i predmeta) kojima Ilija ilustrira i dopunjuje svoje misli. Ovakvo bogatstvo simbolike, izuzetno nadahnuće grčkim (u mitološkim slikama) i rimskim antičkim nasljeđem (u kompoziciji) te virtuozna poredbena vještina zaista omogućavaju raznovrsne interpretacije. Neovisno o tome čitamo li ciklus Flaviji kao "dnevnik jedne ljubavi", kao malu enciklopediju grčko-rimske mitologije iz humanističke perspektive ili kao melodičnu skladbu klasične metrike, naš napor će svakako biti nagrađen istinskim zadovoljstvom.

Naposljetku, uz korektan prijevod pjesnikova životopisa iz pera njegovog četvrt tisućljeća mlađeg sugrađanina i prezimenjaka, upozorimo samo da *Adversaria* u latinskom izvorniku nisu bili "Protivnici" (str. 119), nego bilježnice u kojima je marljivi povjesničar Serafin Marija Crijević prikupljao i komentirao pronađenu rukopisnu i knjižnu građu. Osim toga, Nascimbenei kojega je Ilija "štovao" (str. 122), po Serafinovoj

pretpostavci, teško je mogao biti klasični filolog Nascimbene Nascimbene koji je vodio školu u Dubrovniku od 1560. do 1569., pola stoljeća nakon Ilijine smrti, pa se biografu jamačno potkrala neka greška koju kasniji izdavači nisu otklonili.

Pohvalno je što autoriteti i danas prepoznaju važnost objave djela Ilije Crijevića u latinskom izvorniku i paralelnom hrvatskom prijevodu, pa su tako u razmaku od svega jedne godine objavljena dva bitna izdanja, pod egidom Dubrovačkih knjižnica i Matice hrvatske. Ilija Crijević bio je nadasve vrstan stihotvorac i među dubrovačkim pjesnicima nenadmašan znalac klasične starine, čak u tolikoj mjeri da su mu pojedinci zamjerali da je u njegovim stihovima bilo više znanja nego strasti. Donekle im je i sam dao za pravo: prevoditeljica je upozorila na to da je upravo parafrazirajući Ovidija izvršio presudan utjecaj na rimske ocjenjivače svojega književnog umijeća i ponukao ih da mu dodijele prestižnu nagradu, pjesnički vijenac. Je li time dokazao da cilj opravdava sredstvo? Unatoč svim prigovorima, divimo se njegovom umijeću!

Relja Seferović

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku

Deseti istarski povijesni biennale. *Corpus, carnalitas...: o tijelu i tjelesnosti u povijesti na jadranskom prostoru*, znanstveni skup održan 20. – 21. svibnja 2021.

U organizaciji Zavičajnog muzeja Poreštine, Sveučilišta Jurja Dobrile – Odjela za humanističke znanosti i Državnog arhiva u Pazinu 20. i 21. svibnja 2021. godine, putem platforme Zoom održan je Deseti istarski povijesni biennale, međunarodni znanstveni skup pod nazivom *Corpus, carnalitas...: o tijelu i tjelesnosti u povijesti na jadranskom prostoru*. Na njemu se okupila nekolicina znanstvenika iz Hrvatske, Slovenije i Italije koji su dva dana raspravljali o historiografskim temama vezanim uz tijelo i tjelesnost na području Jadrana. Skup je pokrio široki vremenski period tema od kasne antike pa sve do suvremene povijesti, a naslovi izlaganja svjedoče o raznolikosti povijesnih fenomena kojima su se istraživači bavili.

Nakon uvodnih i pozdravnih riječi na početku skupa, Gaetano Benčić, Ivan Jurković i Marija Mogorović Crljenko predstavili su zbornik radova Devetog istarskog povijesnog biennalea: *Emotio, affectus, sensus...: o osjećajima u povijesti na jadranskom prostoru*.

Izlaganja su bila podijeljena u više tematskih cjelina, a prva sekcija promatrala je tijelo kroz statutarne propise, sudsku praksu i bračne procese. Skup je otvorila Marija Mogorović Crljenko izlaganjem *Kazna, poniženje, prkos i tijelo u istarskim izvorima na*

razmeđu srednjeg i ranog novog vijeka. Mogorović Crljenko je na primjeru istarskih izvora, bilo crkvenih, bilo svjetovnih, proučavala poimanje tijela, koje je bilo predmet kažnjavanja i poniženja, kao objekta pomoću kojeg se pokušalo disciplinirati stanovništvo i vladanje pojedinca. Propisane kazne u kojima je predmet sankcioniranja bilo tijelo bile su različite za muškarce i žene. Tijelo je, s druge strane, bilo objekt poniženja - od otimanja žena do silovanja i udaranja. Također, ono je ponekad služilo kao predmet prkošenja kojim se pokazivalo vlastito stajalište, što se najbolje očitovalo u odabiru bračnog partnera bez pritiska neke druge strane. Ermanno Orlando u svojem je izlaganju *Corpi svelati, offesi, violati. Testimonianze dai processi matrimoniali (secc. XIV-XVI)* pozornost usmjerio na kasnosrednjovjekovne izvore koji svjedoče o bračnim postupcima, točnije na podatke o silovanim i povrijeđenim ženama. Naime, izvori koje je Orlando analizirao svjedoče o suprugama koje su bile podvrgnute nasilju muževa, ali i o povrijeđenim i na brak prisiljenim djevojkama zbog obiteljske politike. Izvori uključuju i izvještaje o fizičkom i vizualnom sknavljenju tijela kroz nasilje čime se obeščastičivalo dostojanstvo osobe. Cilj je ovog izlaganja bio prikazati obrise nasilja, ali i preciznije definirati pojam tijela u kasnosrednjovjekovnim komunama. Sljedeće izlaganje *Telo kot predmet predpisanih sodnih sankcij (Po statutih Trsta, Izole in Pirana od 14. do 17. stoletja)* Darje Mihelič bavi se kaznama propisanim statutima habsburškoga Trsta te statutima mletačkoga Kopra, Izole i Pirana. Zakoni Trsta najopsežnije reguliraju tjelesne kazne, dok se, primjerice, u statutu Kopra one uopće ne predviđaju, što je povezano s pitanjem jurisdikcije institucija. Mihelič je analizirala i kaznena djela na temelju izvora u piranskim arhivima koji s jedne strane pokazuju konkretne počinjene zločine, a s druge strane kazne, koje su ponekad bile drakonske, poput smrti, sakaćenja i protjerivanja.

Drugi dio skupa, koji se bavi tijelom iz antropološke i medicinske perspektive, započela je Marta Jurković izlaganjem *Antropologija tijela u djelu Umijeće medicinskih mjerenja Santorija Santorija*. Kao što sam naslov govori, u izlaganju je predstavljen medicinski traktat mletačkog liječnika Santorija Santorija iz 1615. godine. Razloživši santorijevsku antropologiju tijela, to jest način na koji iskustvo tijela izdiže na razinu univerzalne datosti, autorica je, koristeći model kulturne fenomenologije američkog antropologa Thomasa Csordasa, ukazala na važnost ovog djela. Kako je ovaj traktat značajan jer bilježi začetke kvantitativne medicine, razmotrena je i uloga korištenih mjernih instrumenata te pružen intelektualno-znanstveni kontekst koji se može svesti pod hipokratsko-galenovsku paradigmu. U izlaganju *I corpi dei familiari. Saperi medici e pratiche di cura nelle case aristocratiche friulane (XVII-XVIII secc.)* Laura Casella analizirala je pisma koja su razmjenjivali članovi furlanskih plemićkih obitelji i pokazala kako se kroz ona koje majke upućuju svojim udanim kćerima pružajući im zdravstvene savjete konstruirala materijalna i protoznanstvena kultura tih žena. Autorica ih je usporedila s pismima koja su razmjenjivala braća Caimo iz Udina, od kojih je jedan bio kardinalski liječnik u Rimu, iz kojih se razabire veća upućenost u medicinu i znanje o lijekovima. Rino

Cigui je u prilogu *Curare i mali del corpo. La teriaca (triacca) magna e le sue leggendarie virtù terapeutiche* istraživao problematiku primjene terijaka. Trgovinom tog ljekovitog sastojka Venecija je u 16. stoljeću povećala svoje gospodarske prihode, a koliko je terijak bio tražen svjedoče i tragovi njegove upotrebe u Istri tijekom 18. stoljeća. Izlaganjem *Staro telo: medicinski pogled 19. stoljetja* Urška Bratož prikazala je percepciju medicine na proces starenja u 19. stoljeću. Naime, radilo se o povezivanju procesa starenja s transformacijom ljudskog tijela koje se polaganim odumiranjem kreće prema svom svršetku. Uzrok koji se često pripisivao smrti starijih bio je *marasmus senilis* iako atrofija mišića, kako je Bratož primijetila, može potjecati iz različitih drugih kroničnih stanja. Osim prezentacije uzroka smrti starijih osoba u Kopru u drugoj polovici 19. stoljeća, autorica je slabljenje tijela u starenju analizirala prema razlikama u spolu i društvenom statusu.

Treću sesiju, koja se bavi tijelom iz književnog rakursa, započela je Kosana Jovanović izlaganjem *Svog tijela gospodarica? Žensko tijelo i tjelesnost u srednjovjekovnoj viteškoj književnosti jadranskog prostora*. Uloga ženskog tijela u viteškoj književnosti promatrana je kao simbol čistoće, majčinstva i ljubavi, ali također pohotnosti i seksualne želje. Jovanović je kroz tekstove viteške književnosti nastale na talijanskom području ukazala na različito poimanje statusa žena u viteškoj kulturi, pri čemu su neke od njih okarakterizirane kao one koje nemaju nadzor nad vlastitim tijelom. Za općenitu sliku ženskog tijela i tjelesnosti u viteškoj književnosti može se postaviti paradigma koja je žene predstavljala kao savršene dame, savršene supruge i savršene ljubavnice. *Graviter poeta tuus aegrescit: dispozitiv bolesnoga tijela u ranonovovjekovnom poetskom diskursu* analiza je Zrinke Blažević. U prvom dijelu izlaganja objašnjen je pojam otjelovljenja kao poveznica fizičkog, simboličkog i društvenog, kojeg bi se trebalo ispitivati u međuodnosu ljudskog bića, njegovog iskustva i okoline. Kroz metodu analize dispozitiva, koja propituje međuodnos, autorica je na primjeru dviju autobiografskih pjesama dubrovačkog humanističkog pjesnika Ilije Crijevića pokušala rekonstruirati karakteristike dispozitiva bolesnog tijela u ranom novom vijeku. *Tijelo grijeha, tijelo pokore* u Suzama sina razmetnog *Ivana Gundulića* tema je o kojoj je govorila Ivana Brković. Važnost tijela u tom baroknom plaču očituje se kroz tjelesnost grešnika koja se slijedom pokajanja grijeha, a zatim i spoznaje, transformira prema iskupljenju. Kroz suze, koje se spominju i u naslovu kao fizičke manifestacije unutarnje, to jest emocionalne, razumske i duhovne transformacije od grijeha prema Božjoj milosti, Gundulić demonstrira proces duhovnog rasta.

Drugi dan skupa otvorilo je dvoje izlagača s temom *Deus corporalis in Vegetii de re militari secundum ms. Corcyranum Croaticum*. Nada Bulić i Ante Matan predstavili su nekoliko novih spoznaja o djelu *De re militari* kasnoantičkog autora Vegetija. Osim problematika datacije, identificiranja cara kojemu je djelo posvećeno i konteksta nastanka, Bulić i Matan su u skladu s temom skupa ispitali i kontekst tjelesnosti i tjelesnog, boga i božanskog u djelu, uspoređujući ih s ostavštinom Plauta, Cicerona, Kurcije Rufa i Livija. U ovom izlaganju pozornost je usmjerena i na pitanje religijske

opredijeljenosti autora. Naime, dosadašnja historiografija, koja je svoj stav temeljila na petom odlomku druge knjige, Vegecija je etiketirala kao kršćanina. Autori su zaključili kako se zapravo radi o interpolaciji kojom se htjelo osigurati legitimno prepisivanje njegova djela, a što je doista rezultiralo mnoštvom primjeraka *De re militari* izrađenih tijekom srednjeg vijeka. Robert Kurelić u svom izlaganju obradio je temu *Rituali tijela na prostoru srednjovjekovnog Jadrana*. Promatrajući prvenstveno elitu, a onda, koliko su to izvori dopuštali, i ostale slojeve, Kurelić je predstavio različite poglede na tijelo u srednjem vijeku s aspekta rituala i ceremonija, koji su tada bili sveprisutni u životu pojedinca. Tako se spominju različite ceremonije, poput krunidbe, prisega, poljubaca mira, rukopolanja kao uspostava vazaliteta te pogreba što je, osim materijalnih i fizičkih, predstavljalo i simbolički bitne segmente za život pojedinca u zajednici. Četvrta sesija završila je izlaganjem Josipa Banića *Anima a corpore separetur: Odnos kasnosrednjovjekovne države i tijela na sjevernojadranskom prostoru (Venecija i Akvilejski patrijarhat u XIV. – XV. stoljeću)*. Banić je ustvrdio kako su fizička kažnjavanja tijela bili mehanizmi kojima su vlasti nastojale utvrditi vlastite jurisdikcijske prerogative te time promovirati svoje sustave vrijednosti i svjetonazore. Na primjerima sudskih spisa Venecije i njezinih gradova na istarskom poluotoku u usporedbi sa sudskim spisima Akvilejskog patrijarhata autor je prikazao međuodnos pojedinca i države naspram tijela i prava na prolijevanje krvi kao dokumentarne podloge za razumijevanje modela srednjovjekovne državnosti.

"*Nin u kojem se nalaze tijela sv. Anselma i sv. Marcele*": *prilog raspravi o identitetu relikvijara ninskih svetaca zaštitnika* prvo je izlaganje pete sesije autora Trpimira Vedriša. Upozoravajući na niz propusta i pogrešnih pretpostavki koje su konstruirale značajan dio historiografije o sv. Anselmu, sv. Marcelu i sv. Ambroziju (tzv. ninskoj trijadi), Vedriš je na temelju recentnih istraživanja arhivske građe Ninske biskupije i reinterpretacije ikonografije ninskih relikvijara obrazložio tumačenje podrijetla kulta trojice ninskih svetaca. Slijedilo je izlaganje Gordana Ravančića *Odnos prema tijelu u dubrovačkim oporukama u 13. i 14. stoljeću*. Ravančić je na temelju analize učestalosti pojedinih oporučnih formula i distribucije legata vezanih uz odnos prema tijelu preminulog i ukupu pokušao pronaći uzroke mijenama u odnosu prema tijelu i povezati ih s društvenim razvojem u razdoblju 13. i 14. stoljeća. Na temelju analize podataka iz matičnih knjiga umrlih Slaven Bertoša održao je predavanje *Odlazak duše na nebo, a tijela u zemlju. Primjeri iz matičnih knjiga umrlih Župe Uznesenja Marijina u Puli (XVII. – XIX. stoljeće)*. Iako matične knjige donose mnogobrojne podatke o tijelu i tjelesnosti, Bertoša je u ovom izlaganju analizirao samo sadržaj početka upisa o tome da je netko preminuo. Pokazalo se da su upisi bili različiti zavisno od toga tko je bio pokojnik: muškarac ili žena, dijete ili odrasla osoba. Također, svećenici koji su vodili matične knjige razlike pri unosu pravili su i s obzirom na društveni status pokojnika. Dragica Čeč održala je izlaganje *Telo reveža v kontekstu institucionalne podpore* u kojem se bavila tijelom kao identitetom siromašnih. Zdravstvena praksa pokazuje da je institucionalni odgovor na siromaštvo bio selektivan jer je odgovarao

na socijalne, zdravstvene i moralne izazove zajednice. Odnos prema tijelu siromašnih, koji se utvrđuje u kontekstu brige za siromašne u prvoj polovici 19. stoljeća, otkriva programe militarizacije, politizacije, racionalizacije, obuke i medikalizacije režima koji se mogu pratiti od kraja 18. stoljeća. Izlaganje Milana Radoševića *Veći od života – sudbina posmrtnih ostataka Vladimira Gortana (1929–1953.)* posljednje je izlaganje pete sesije. Vladimir Gortan, kojega su 1929. ubile fašističke vlasti, postao je nakon smrti politički uteg tadašnjih talijansko-jugoslavenskih odnosa, ali i prijetnja fašističkom režimu u Istri kao simbol borbe protiv fašizma. Analizirajući prepisku istražnoga suca Specijalnoga suda i pulskoga kvestora, Radošević je primijetio kako je Gortanov pokop u Puli protekao u strogoj tajnosti, daleko od očiju javnosti kako njegov grob ne bi postao mjestom sjećanja i time ušao u kolektivnu memoriju Istrana kao simbol otpora.

Milena Joksimović otvorila je šestu sesiju izlaganjem *Ljubavnice, priležnice, partnerice – o konkubinama i konkubinatu u rimskim epigrafskim svjedočanstvima iz Regio X*. U dosadašnjoj historiografiji postojala je određena percepcija rimskoga konkubinata kao zajednice koja je postajala usporedno s brakom. Proučavajući rimska epigrafska svjedočanstva koja potječu iz Desete rimske regije u kojima se spominju konkubine, Joksimović nastoji otkriti pravu prirodu i status konkubinata kao zajednice. Izlažući podatke kako se radi o zajednici koja je bila alternativa braku, formirana kada nije postojala mogućnost sklapanja braka ili nije postojala želja za tim, autorica napominje da je na percepciju povjesničara utjecala moderna seksualna etika koja svoje korijene ima u kršćanstvu koje je osuđivalo opisane zajednice. Također, u radu su prikazani i kvantitativni podaci kao što su podrijetlo, starost i društveni status partnera ujedinjenih u konkubinatu. Danijela Doblanović Šuran pozornost je posvetila različitim nedozvoljenim i neprihvatljivim oblicima ponašanja. Za izlaganje *Seksualno nasilje u Savičenti na izmaku 16. i početkom 17. stoljeća* Doblanović Šuran konzultirala je u svojem istraživanju fondove *Deposito Grimani* i *Archivio Grimani e Barbarigo* iz arhiva u Veneciji, iznoseći nekoliko primjera seksualnog nasilja prvenstveno nad ženama i djecom, ali i tjelesnog nasilja među odraslim muškarcima na feudalnom posjedu Grimanijevih u Savičenti. Izvori svjedoče kako, primjerice, zločin silovanja nije bio tretiran jednako ako se radilo o djevojci, udanoj ženi ili udovici, dok je ženin ugled prilikom kažnjavanja nasilnika igrao značajnu ulogu. Posljednji izlagač skupa bio je Matija Drandić s temom *Identità sigillate – il significato dei segni sul corpo in Istria e nell'Adriatico settentrionale nella prima età moderna*. Polazeći od toga da analiza simboličkog značenja tijela unutar povijesno određenih sociokulturnih sustava ima važnu ulogu, Drandić na temelju gradskih statuta i pastoralnih posjeta objašnjava prirodne oznake i društveno upisane oznake tijela koje su se u predmoderno doba smatrale identifikacijskima. Te oznake autor je svrstao u tri skupine: one koje je na tijelu upisala priroda (spol), znakovi koje su na tijelo utisnule institucije (pečati kako bi se prepoznalo odmetnika) i znakovi koje su stvorile same povijesne silnice (odjeća).

Istarski povijesni biennale, deseti po redu, bio je poseban za sve one koji su sudjelovali na ovom skupu ili ga pratili. Virtualno okruženje djelovalo je stimulatивно i omogućilo da skup prati publika šira od one koja bi mogla doputovati u Istru da je format bio klasičan. Iako su se izlaganja održala na različitim jezicima, diskusija je bila kvalitetna, a mnoštvo pitanja, rasprava i savjeta razmijenjenih na skupu bez dvojbe će koristiti izlagačima i drugim sudionicima u daljnjim znanstvenim istraživanjima. Također, na samom kraju najavljena je i tema sljedećeg Istarskog povijesnog biennala, a to su selo i seljaci.

Ante Matuško

doktorand, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb

Evliya Çelebi in the Borderlands: New Insights and Novel Approaches to the Seyahatname (Western Balkans and Iran Sections), pir. Vjeran Kursar, Nenad Moačanin i Kornelija Jurin Starčević, Zagreb: Srednja Europa, 2021. 230 str.

Većina članaka objavljenih u ovom zborniku radova prezentirana je na radionici "The Latest Edition of Evliya Çelebi's Seyahatname: The Account of New Insights" koja se održala na Filozofskom fakultetu u Zagrebu u razdoblju od 23. do 24. lipnja 2016. godine, kao dio projekta "Evliya Çelebi and Croats: New Perspectives" pod vodstvom Nenada Moačanina i uz financiranje Hrvatske zaklade za znanost. Zbornik sadrži 11 članaka uglednih svjetskih "evlijologa", povjesničara i filologa osmanista koji se bave proučavanjem djela *Putopis osmanskoga putopisca Evliye Çelebija*. Prema riječima samih urednika u uvodniku, zbornik je usredotočen na dva pogranična područja Osmanskoga Carstva: područje Bosne, Hrvatske i Srbije, tj. osmansko pograničje na granici s Republikom Venecijom i Habsburškom Monarhijom na zapadu, te s drugim turbulentnim pograničjem na istoku, odnosno Safavidima koji su vladali Iranom i Azerbajdžanom. Odabirom tih područja pružila se prilika za usporedbu istočne i zapadne granice Osmanskoga Carstva, a posebice onih tema koje se odnose na ekonomsku i društvenu povijest, urbanizaciju, etničke i konfesionalne odnose itd. čime ovaj zbornik nudi nove poglede i pristupe autora spomenutoj tematici.

U prvoj grupi članaka analizira se i prikazuje Evlijin odnos prema drugima, kako muslimanima tako i nemuslimanima. U tekstu "Evliya Çelebi's Balkan Travels and His Attitude Toward the Other" Nuran Tezcan sa Sveučilišta Bilkent iz Ankare analizira Evlijine pozitivne i negativne stavove prema nemuslimanima na Balkanu uz navođenje primjera njegove percepcije nevjernika. Autorica ističe tri Evlijina identiteta koje treba uzeti u

obzir pri razumijevanju njegovih zapisa s putovanja po Balkanu: muslimanski identitet gazijstva, profesionalni identitet osmanskog državnog službenika te identitet osmanskog putnika koji se uspijeva odmaknuti od prethodna dva identiteta i koji donosi lepezu raznih opisa nevjernika (jezika, kulture, urbanog života, građevina, rodni odnosa, običaja oplakivanja, jela i dr.) pri čemu priznaje vrijednost njihovih dostignuća. Uz spominjanje drugih mjesta, autorica se osvrće i na Evlijin boravak u Dubrovniku 1664. godine. Evlija je u Dubrovniku boravio kao poslanik velikog vezira Fazil Ahmed-paše Ćuprilića u čije je ime trebao predati pismo dubrovačkom knezu. Dubrovnik je bio jedan od gradova kojima se Evlija divio, pri čemu je posebno istaknuo crkvu čije su kupole prekrivene olovom te izrazio nadu da će pasti u osmanske ruke, što je bila uobičajena sintagma koju je Evlija koristio u opisu mjesta koja je posjetio a koja nisu pripadala Osmanlijama. Iako je grad okarakterizirao kao "bezbožan", otvoreno se divio dubrovačkim postignućima. Kao pozitivan primjer spominje točnost dubrovačkih knjiga uz napomenu da "kada kroničar piše povijest", mora dobiti i crkveno i svjetovno odobrenje prije tiskanja. Također navodi i veliki broj dobro informiranih znanstvenika u raznim disciplinama. Međutim, unatoč tim pozitivnim primjerima, Evlija ne propušta nazvati stanovnike "prokletim svinjama" koje su pod osmanskom dominacijom. Za vrijeme boravka u Dubrovniku prisustvovao je i vjerskoj ceremoniji te se, između ostalog, divio kipovima Isusa i Djevice Marije za koje navodi da su bili "magični" i da su "izgledali kao da su živi". Prilikom isporuke pisma velikog vezira do detalja je opisao Knežev dvor i izrazio čuđenje kako zgrada nema ni najmanja oštećenja te se divio i portretima nekadašnjih kneževa. Također se osvrnuo i na način pozdravljanja – vijećnici su ga pozdravili tako što su podignuli kape, a on je "bio prisiljen ustati, iako je to nevoljko učinio" dok vijećnici nisu sjeli. Tezcen zaključuje da je Evlija, iako je bio prisiljen ponašati se u skladu s društvenim stilom nevjernika, ipak bio zadovoljan pažnjom koju su mu vijećnici iskazali. "A Puzzling Passage in Evliya Çelebi's Description of Croatia" naslov je članka Roberta Dankoffa sa Sveučilišta Chicago u kojem autor istražuje Evlijino putovanje i opis Drniša nakon pljačkaškog pohoda na Šibenik 1648. godine. Autor prenosi izvorne Evlijine zapise pri čemu je zanimljiv opis nekadašnjeg Drniša koji su uništili Mlečani, a bio je bogat i prosperitetan grad. Fokus članka je na Evlijinoj reakciji prilikom pokapanja i žalovanja za palim borcima lokalnog stanovništva. Prema autorovim riječima, ta je scena kod Evlije izazvala "smijeh i veselje" te se autor pita koji je razlog tome. Uspoređuje upotrebu izraza *gülmeden aklımız gitdi*, koji je Evlija upotrijebio u opisu te scene, sa sličnim izrazima u ostatku *Putopisa* i zaključuje da se može samo spekulirati oko pravih razloga takve reakcije. Pretpostavlja da je scena ožalošćenih koji su se molili na čudnom jeziku kod dijela Osmanlija izazvala spontanu, čak i nehotičnu reakciju glasnog smijanja. Nenad Moačanin (Filozofski fakultet u Zagrebu) u tekstu "Ottoman Osijek as Seen by Evliya Çelebi" analizira i uspoređuje podatke iz Evlijinih opisa kako ih je preveo Hazim Šabanović s novim izdanjem *Putopisa* te donosi niz novih zaključaka o izgledu Osijeka i razvoju grada za vrijeme osmanske

uprave. Navodi da je Osijek za vrijeme Osmanlija doživio dva razdoblja urbanog razvoja - gradske utvrde bile su obnovljene i poboljšane vrlo rano nakon osvajanja (1526.), dok se malo toga promijenilo unutar samoga grada do otprilike 1580. Posebnu pozornost posvećuje dvjema važnim građevinama - gradskom sajmu i mostu. Uspoređujući podatke iz dvaju izdanja *Putopisa*, kao i drugih dostupnih izvora, autor donosi nove zaključke o poziciji sajma, njegovu izgledu, veličini, trajanju i vrijednosti koju je donosio. Za čuveni osječki most Evlija navodi da je izgrađen za vrijeme Sulejmana Veličanstvenog, i to već za njegova mohačkog pohoda. Daje detaljan opis mosta i način održavanja. Međutim, kako Moaćanin naglašava u zaključku, izgradnja toga mosta ne može se sa sigurnošću pripisati razdoblju Sulejmana Veličanstvenog iako je vjerojatno neki oblik izgradnje tada i započeo, već je - prema Moaćaninovoju hipotezi - njegova izgradnja započela nakon Žitvanskog mira 1606. ili nakon pada Kaniže 1600. godine. "Evliya Çelebi and Drinking Culture in the Western Balkans in the Seventeenth Century" članak je Vjerana Kursara (Filozofski fakultet u Zagrebu) u kojem autor poklanja pažnju Evlijinim opisima ljudi i njihovih običaja, konkretno opisima različitih dopuštenih i nedopuštenih pića. Autor analizira i kulturu pijenja pri čemu uzima u obzir i vjerske zakone koji su ponekad bili i dvosmisleni prema raznim vrstama (bez)alkoholnih pića. Kursar je vrlo detaljno iznio ovu problematiku, donio niz primjera i Evlijinih komentara o raznim situacijama u kojima se našao i bio ponuđen alkoholom, najčešće vinom i rakijom. Evlijine primjedbe o duboko ukorijenjenoj kulturi pijenja na zapadnom Balkanu, potkrijepljene nizom primjera, pogotovo među janjičarima i drugim pripadnicima više klase, potvrdio je i nizom drugih izvora te naveo da se tragovi o tome mogu pronaći i u službenim osmanskim dokumentima. Također je usporedio i stanje na istoku Carstva te dio teksta posvetio i analizi Evlijinih zapisa o raznim pićima koja su se konzumirala u nekoliko bosanskih gradova, Sarajevu, Travniku i Banjaluci. Upravo zahvaljujući količini raznih pića koje Evlija navodi, kao što su šerbet, boza, turšija, medovina, razna voćna vina i dr., Kursar zaključuje da je Evlija bio dobar poznavatelj te vrste užitka. Zanimljivo je da Evlija kao uporni trezvenjak, koji za sebe navodi da nikada nije probao ni kapi alkohola, uspijeva razlikovati razna (bez)alkoholna pića te da ne osuđuje druge muslimane koji su pili alkohol niti izbjegava njihovo društvo, već sebe smatra "svjetskim putnikom i dobrim suputnikom svih ljudi".

Slijede dva članka koja se bave istočnom granicom Osmanskoga Carstva te se zahvaljujući njima mogu usporediti Evlijini doživljaji i opisi gradova, stanovnika i običaja na istočnim i zapadnim granicama Carstva. Autorica Fariba Zarinebaf sa Sveučilišta Kalifornija, Riverside u tekstu "Evliya Çelebi in Azerbaijan. The Economic and Religious Landscape of a Borderland Region in the Seventeenth Century" analizira Evlijino viđenje urbanog i seoskog života na području današnjeg Azerbajdžana, Kavkaza i zapadnog Irana. Jean-Louis Bacqué-Grammont i Mohammadreza Abbasi Nadrepor (Sveučilište Buali Sina, Hamadan) donose tekst "Notes et documents sur l'histoire urbaine de Hamadan

d'Evliya Çelebi à nos jours" u kojem prikazuju urbanu povijest grada Hamadana na zapadu Irana od Evlijina vremena do danas.

Hakan T. Karateke sa Sveučilišta u Chicagu tekst "How Did the Volume Arrangement of Evliyā Çelebi's Travel Account Evolve?" posvećuje pitanju kako je nastao čuveni *Putopis* Evlije Çelebija, koji je jedan od "najizvanrednijih putopisa u svjetskoj povijesti". Svoje istraživanje ranijih konceptualnih faza putopisa i razvoj ideje o strukturi knjige argumentira u 18 hipoteza koje temelji ponajprije na detaljnom iščitavanju Evlijinih komentara. Zaključuje da je Evlija u nekoliko navrata mijenjao tijekom svojih zapisa, unosio izmjene, kao npr. kasniju posvetu 1. volumena Istanbulu, i premještao dijelove iz jednog volumena u drugi.

Posljednji blok članaka posvećen je primjeni Evlijinih zapisa u historiografiji zemalja zapadnog Balkana pri čemu autori iznose niz kritičkih analiza ranije dostupnih izdanja Evlijinih *Putopisa*. Ponajviše se referiraju na tekst koji je priredio Hazim Šabanović sredinom 20. stoljeća. Iako ne propuštaju naglasiti vrijednost Šabanovićeve prijevoda, glavna kritika odnosi se na činjenicu da je koristio izdanje Ahmeda Cevdeta, tada najrelevantnijeg teksta o Evlijinim putovanjima, tiskanog u razdoblju 1896.–1901., a koji je bio nepotpun i cenzuriran. Upravo zahvaljujući toj činjenici u ranijoj historiografiji i akademskoj zajednici, Evlijini zapisi nisu u potpunosti uzimani kao relevantan povijesni izvor. Međutim, zahvaljujući novom izdanju objavljenom u razdoblju od 1998. do 2007. u izdanju *Yapı Kredi Yayınları*, a koje se temelji na autografu, odnosno novopronađenom izvornom rukopisu samog Evlije, osmanisti diljem svijeta ovo djelo smatraju iznimno vrijednim izvorom podataka, ne samo za povijesna istraživanja već i za mnoga druga, etnološka, antropološka, lingvistička, arheološka. Aleksandar Fotić s Filozofskog fakulteta u Beogradu u tekstu "Receptions of Evliya Çelebi's *Seyahatname* in Serbian Historiography and Challenges of the Original Manuscript" ističe važnost Evlijinih *Putopisa* za povijest Srbije te analizira greške i propuste u Šabanovićevo izdanju, a koje se odnose na područje današnje Srbije. Kornelija Jurin Starčević s Filozofskog fakulteta u Zagrebu u tekstu "The Autograph of Evliya Çelebi's *Seyahatnâme* as a 'New' Source for Croatian History: Preliminary Survey of Some Selected Examples" detaljno opisuje problematiku nastanka Šabanovićeve izdanja, kao i promjenu stajališta akademske zajednice nakon tiskanja novog izdanja. Komparativnom analizom ovih izdanja za područje današnje Hrvatske, Jurin Starčević iznosi zanimljiv podatak da se u novom izdanju nalazi oko 35% više teksta u odnosu na onaj u Šabanovićevo, a isto se odnosi i na područje današnje Bosne i Hercegovine te Srbije. Također ističe i potrebu što skorijeg prijevoda na hrvatski jezik 5., 6. i 7. volumena Evlijinih zapisa, kao i dijelova drugih volumena, kako bi vrijedni podaci hrvatske povijesti druge polovice 17. stoljeća bili dostupni široj akademskoj zajednici. U nastavku teksta autorica iznosi neke od krivo navedenih podataka u Šabanovićevo izdanju koje je podijelila u različite grupe, kao što su pitanje broja stanovnika, vjerskih objekata, gradskih četvrti tzv. mahala i dr. U novom

materijalu nalaze se i novi podaci o njegovu boravku u Dubrovniku. Evlija navodi da su Dubrovčani poslali poklone Osmanu za vrijeme opsade Burse, ali da su, zbog njegove smrti, bili predani njegovu sinu Orhanu. Također opisuje i vjersku procesiju kojoj je Evlija prisustvovao za vrijeme svoga boravka u Dubrovniku te navodi postojanje dvaju lazareta - u blizini Vrata od Pila i na Pločama. Evlija je boravio u onome na Pilama i naveo da su tamo boravili isključivo trgovci iz Indije, Jemena, Samarkanda, Arabije, Perzije, Porte te iz Bosne i Hercegovine, dok u ranijem izdanju stoji da tamo borave trgovci iz svih zemalja. Zanimljiv je i podatak da se u gradu nalazi dosta Armenaca, Grka, Židova, Perzijanaca i Franaka, ali da nema Mađara, Nijemaca, Rusa, Čeha, kao ni "nevjernika" iz Vlaške i Moldavije. "On Misreadings, Deliberate Leaving-Outs, Second-Hand Translations, and Lazy Editors: The Forthcoming Edition of Evliyâ Çelebi's Book of Travel Through Bosnia and Dalmatia, and Some Critical Remarks on Previous Editions of the Related Chapters" naslov je članka Slobodana Ilića sa Sveučilišta Near East iz Nikozije. U njemu analizira zapise o Evlijinu putovanju kroz Dalmaciju i Bosnu pri čemu je konzultirao sve tiskane verzije koje su posvetile dio teksta tim krajevima. Prema njegovu mišljenju sva izdanja, pri čemu se ponajviše referira na izdanja A. Cevdeta, H. Šabanovića i na novo tursko izdanje, imaju određene nepravilnosti koje je podijelio u tri grupe: pogrešna tumačenja, pogrešni prijevodi i namjerna izostavljanja dijela teksta. Donosi niz primjera iz svih izdanja te u zaključku navodi da se ni jedno ne može okarakterizirati kao konačno. Marta Andrić s Filozofskog fakulteta u Zagrebu u tekstu "The Prototype and Tentative Variants of the Croatian Translation of the *Seyahatname*" iznosi namjere i poteškoće prijevoda novog izdanja Evlijinih zapisa, koje predstavlja kao jako zahtjevne. Pri tome analizira problematiku prijevoda iz perspektive prevoditelja, to jest pitanje na koji način Šabanovićev prijevod može utjecati na novi prijevod, te pitanje Evlijina jezika i stila, pri čemu ističe paralelno korištenje pravila i elemenata turskog, arapskog i perzijskog jezika. Time prikazuje glavne probleme prevođenja ovog djela, prvenstveno dijelova koje je pisao u rimovanoj prozi. Sve to potkrepljuje nizom primjera iz originalnog teksta i mogućih prijevoda.

Naposlijetku, može se zaključiti da je izdanje ovog zbornika vrijedan znanstveni doprinos proučavanju Evlijinih, podacima iznimno bogatih, novopronađenih zapisa, koji čitatelju pružaju mogućnost stvaranja šire slike o liku i djelu tog svjetskog putnika. Stoga je za nadati se da će, unatoč problemima, prijevod Evlijina autografa na hrvatski jezik što prije ugledati svjetlo dana.

Minela Fulurija Vučić
vanjski suradnik, Sveučilište u Dubrovniku

Luca Sorgo, *Memoriae. Dnevnik Luke Sorkočevića (1781-1782)*. Priredila, transliterirala, prevela i komentirala Katja Radoš-Perković. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Odsjek za povijest hrvatske glazbe, Hrvatsko muzikološko društvo, 2021. 552 str.

Serijski *Izvori i dokumenti o glazbi*, koju objavljuje Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti - Odsjek za povijest hrvatske glazbe i Hrvatsko muzikološko društvo, obogaćena je trećim izdanjem knjige izvorne građe. Radi se o relevantnom istraživačkom postignuću koje objedinjuje historiografsko-kritičku analizu, transkripciju i prijevod dnevničkih zapisa dubrovačkog skladatelja i diplomata Luke Sorkočevića, nastalih tijekom druge polovice 1781. i početkom 1782. godine. Objavom ovoga kulturno-baštinski vrijednog dokumenta u stručno pripremljenoj ediciji bez sumnje se daje novi poticaj za istraživače intelektualne, kulturne i političke povijesti kasnog prosvjetiteljstva na habsburškom dvoru u vrijeme Josipa II., a posebice u pogledu diplomatskih veza Dubrovačke Republike i bečke političke elite. Usprkos tome što zasluge za najveći dio priređivačkog rada pripadaju Katji Radoš-Perković koja je transliterirala i prevela izvorni dokument te izradila uvodnu studiju, u pozadini ovog pothvata nalazi se vješto odabran tim znanstvenika koji su svojim profesionalnim znanjem doprinijeli kvaliteti izdanja. Tako je uz uredništvo u kojem su sudjelovali Vjera Katalinić, Koraljka Kos i Stanislav Tuksar, podršku u radu na objavi Sorkočevićeva dnevnika pružio niz istraživača i vrsnih poznavatelja političkih, kulturnih i intelektualnih prilika u ovome razdoblju, pa shodno tome treba istaknuti Ivanu Horbec, Ivana Cavallinija, Teodoru Shek Brnardić, Vladimira Brnardića, Marka Medveda i Nellu Lonza. Uz suradnju navedenih istraživača ovo izdanje predstavlja veliki pomak u pogledu znanstvene evaluacije dnevničke ostavštine Luke Sorkočevića, koju se do sada obrađivalo tek kroz fragmentarna istraživanja, a ponekad i nestručno konzultiralo.

Predgovor ediciji (7-10) izradila je Vjera Katalinić, a upućuje na dugi istraživački proces u sklopu projekta *Umreživanje glazbom: promjene paradigmi u "dugom 19. stoljeću" – od Luke Sorkočevića do Franje Ksavera Kuhača* koji je prethodio objavi Sorkočevićeva dnevnika. Katja Radoš-Perković autorica je *Uvodne studije* (11-23) te čitatelje upućuje na osnovne karakteristike izvornog dokumenta koji je nastao kao rezultat Sorkočevićeve diplomatske misije u Beču, gdje je trebao ostvariti izravan kontakt s carem Josipom II. i visokim dvorskim predstavnicima, te kasnijeg puta prema Dubrovniku preko Graza, Celja, Ljubljane i Rijeke. Osim toga, autorica je predstavila istraživački rad na kontekstualizaciji rukopisa te metodologiju transkripcije i prijevoda dokumenta, koja je uključivala konzultaciju ostale izvorne i sekundarne građe vezane uz Sorkočevićovo putovanje, rekonstrukciju tehničkih pojedinosti oko nastanka dnevničkog zapisa, kao što je trajanje same diplomatske misije, te nedoumice i problematiku u pogledu transliteracije i prijevoda teksta. Oba su priloga izrađena na hrvatskom i engleskom jeziku, što pridonosi međunarodnoj recepciji izdanja.

Transkripcija izvornika na talijanskome (26–226) i prijevod na suvremeni hrvatski jezik (27–227) objavljeni su paralelno, pa je dokument dostupan široj čitateljskoj publici. Pored toga, Sorkočevićev jezični stil pristupačan je i suvremenom čitatelju, pa je izuzetno zanimljiv i kao uvid u društveni život političke elite kasnog 18. stoljeća. U dnevničkim zapisima koji su datirani od 1. rujna 1781. do 24. siječnja 1782. autor iznosi svoja promatranja o trgovinskim odnosima, materijalnoj kulturi bečkog dvora te ocjene karaktera diplomatskih predstavnika europskih država s kojima je stupio u kontakt. *Popis osoba s tumačenjima* (228–258) i verzija na engleskom (229–259) produkt su već napomenute stručnosti i iskustva kojim raspolaže čitav istraživački tim, a vrijednost takvog dodatka izvornom tekstu za buduće istraživače ne treba posebno naglašavati. Opsegom najveći dio izdanja predstavlja faksimil Sorkočevićeva rukopisa (261–537) koji se nalazi u Državnom arhivu u Dubrovniku pod signaturom HR-DADU-62, a odnedavno je dostupan i na mikrofilmu. Posljednji dio edicije, *Kazalo imena* (539–550), još je jedan dodatak kojim se potvrđuje izvrsnost izdanja u egdotičkom smislu te korist koju pruža za istraživačko bavljenje širokim spektrom tema iz povijesti glazbene kulture, diplomatike i međunarodne politike.

Ranije istaknuta dvojezičnost izdanja, odnosno uvodni tekstovi i pomagala na hrvatskom i engleskom, od posebne su važnosti za stavljanje hrvatske kulturne i intelektualne povijesti u europski kontekst, kao i međunarodnu popularizaciju istraživačkih kretanja u hrvatskoj znanstvenoj zajednici. Potencijal za daljnje proučavanje tema iz kulturne, političke, intelektualne i društvene povijesti ovim izdanjem daleko nadilazi dosadašnje pojedinačne interese za glazbenu kulturu iz muzikološkog aspekta. Prikaz društvenog života elita i diplomatske procedure iz prve ruke tek je jedan aspekt Sorkočevićeva dnevnika koji na prvi pogled zahtijeva dublju analizu. Želja priređivača za istraživačkom kreativnošću u budućim znanstvenim interpretacijama Sorkočevićeve ostavštine, koja je u tom pogledu ovdje predstavljena na najbolji način, može se zadovoljiti tek daljnjom popularizacijom suvremenih istraživačkih kretanja i primjenom novih teorijsko-metodoloških koncepata na području intelektualne i kulturne povijesti, za kojima hrvatska akademska zajednica sve manje zaostaje. Iz tog se razloga s optimizmom može gledati na buduće razrade Sorkočevićevih mreža diplomatskih kontakata, interakcija političkih aktera na habsburškom dvoru, nematerijalne – plesne, glazbene i proceduralne – kulture, putopisnih aspekata autorova rukopisa, da navedemo samo neke od mogućih istraživačkih pravaca. Napokon, možemo se samo nadati da će se korisna i metodološki razrađena praksa objave izvornih dokumenata o glazbi u ovoj seriji izdanja uspješno nastaviti jer je korist takvih projekata od neprocjenjive važnosti za akademsku zajednicu, hrvatsku kulturnu baštinu, ali i šire čitateljstvo.

POPIS IZDANJA ZAVODA ZA POVIJESNE ZNANOSTI HAZU U DUBROVNIKU

Monumenta historica Ragusina

1. *Spisi dubrovačke kancelarije: Zapisi notara Tomazina da Savere 1278-1282*, prir. Gregor Čremošnik. Zagreb, 1951.
2. *Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomazina de Savere 1282-1284, Diversa Cancelariae I (1282-1284), Testamenta I (1282-1284)*, prir. Josip Lučić. Zagreb, 1984.
3. *Zapisi notara Tomazina de Savere 1284-1286*, prir. Josip Lučić. Zagreb, 1988.
4. *Zapisi notara Andrije Beneše 1295-1301*, prir. Josip Lučić. Zagreb, 1993.
5. *Libro negro del Astarea*, prir. Ante Marinović. Zagreb-Dubrovnik, 2005.
6. *Odluke dubrovačkih vijeća 1390-1392*, prir. Nella Lonza i Zdravko Šundrica. Zagreb-Dubrovnik, 2005.
7. *Knjige nekretnina Dubrovačke općine (13-18. st.). Libri domorum et terrenorum communis Ragusii deliberatis ad afflictum (saec. XIII-XVIII)*, prir. Irena Benyovsky Latin i Danko Zelić, vol. 1-2. Zagreb-Dubrovnik, 2007.
8. Seraphinus Maria Cerva, *Prolegomena in Sacram metropolim Ragusinam*, prir. Relja Seferović. Zagreb-Dubrovnik, 2008.
9. Benedikt Kotrulj, *Libro Del Arte Dela Mercatura. Knjiga o vještini trgovanja*, prir. Zdenka Janeković Römer. Zagreb-Dubrovnik, 2009.
10. *Odluke dubrovačkih vijeća 1395-1397*, prir. Nella Lonza. Zagreb-Dubrovnik, 2011.
11. Serafin Marija Cerva, *Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju*, prir. Relja Seferović. Zagreb-Dubrovnik, 2012.
12. *Knjiga rizničarskih najmova / Liber afflictuum Thesaurarie (1428-1547)*, prir. Danko Zelić. Zagreb-Dubrovnik, 2012.
13. Seraphinus Maria Cerva, *Monumenta Congregationis Sancti Dominici de Ragusio Ordinis Fratrum Praedicatorum. Seculum primum ab anno MCCXXV ad annum MCCCXXIV. Editio princeps*, prir. Relja Seferović. Zagreb-Dubrovnik, 2017.
14. *Knjiga gospode zdravstvenih službenika 1500-1530, Libro deli Signori Chazamorbi 1500-1530, The Book of the Gentlemen Health Officials 1500-1530*, prir. Zlata Blažina-Tomić, Vesna Blažina, Zdravko Šundrica i Nella Lonza. Zagreb-Dubrovnik, 2021.

Monumenta Catarensia

1. *Kotorski spomenici: Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, prir. Antun Mayer. Zagreb, 1951.

*Anali**Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku:*

1 (1952), 2 (1953), 3 (1954), 4/5 (1956), 6/7 (1959), 8/9 (1962), 10/11 (1966), 12 (1970)

Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku:

13/14 (1976), 15/16 (1978)

Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku:

17 (1979), 18 (1980), 19/20 (1982), 21 (1983), 22/23 (1985), 24/25 (1987)

Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku:

26 (1988), 27 (1989), 28 (1990)

Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku:

29 (1991), 30 (1992), 31 (1993), 32 (1994), 33 (1995), 34 (1996), 35 (1997), 36 (1998), 37 (1999), 38 (2000), 39 (2001), 40 (2002), 41 (2003), 42 (2004), 43 (2005), 44 (2006), 45 (2007), 46 (2008), 47 (2009), 48 (2010), 49 (2011), 50 (2012), 51/1 (2013), 51/2 (2013), 52/1 (2014), 52/2 (2014), 53/1 (2015), 53/2 (2015), 54/1 (2016), 54/2 (2016), 55/1 (2017), 55/2 (2017), 56/1 (2018), 56/2 (2018), 57 (2019), 58 (2020), 59 (2021), 60 (2022)

Dubrovnik Annals

1 (1997), 2 (1998), 3 (1999), 4 (2000), 5 (2001), 6 (2002), 7 (2003), 8 (2004), 9 (2005), 10 (2006), 11 (2007), 12 (2008), 13 (2009), 14 (2010), 15 (2011), 16 (2012), 17 (2013), 18 (2014), 19 (2015), 20 (2016), 21 (2017), 22 (2018), 23 (2019), 24 (2020), 25 (2021), 26 (2022)

Monografije

1. Cvito Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*. Dubrovnik, 1955.
2. Cvito Fisković, *Kultura dubrovačkog ladanja*. Split, 1966.
3. Grga Novak, *Povijest Dubrovnika od nastarijih vremena do početka VII stoljeća*. Dubrovnik, 1966.
4. Ilija Mitić, *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika*. Dubrovnik, 1973.
5. Josip Lučić, *Povijest Dubrovnika od VII st. do g. 1205*. Zagreb, 1973.
6. Ivo Perić, *Dubrovačka periodika 1848-1918*. Dubrovnik, 1980.
7. Ivo Perić, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici*. Dubrovnik, 1983.
8. Nenad Vekarić, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*. Dubrovnik, 1989.
9. Bruno Šišić, *Dubrovački renesansni vrt*. Dubrovnik, 1991.
10. Stanislava Stojan, *Ivan August Kaznačić, književnik i kulturni djelatnik*. Dubrovnik, 1993.

11. Antun Ničetić, *Povijest dubrovačke luke*. Dubrovnik, 1996.
12. Slavica Stojan, *U salonu Marije Giorgi Bona*. Dubrovnik, 1996.
13. Nella Lonza, *Pod plaštem pravde*. Dubrovnik, 1997.
14. Vesna Miović-Perić, *Na razmeđu*. Dubrovnik, 1997.
15. *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, sv. 1. Dubrovnik, 1998.
Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, sv. 2. Dubrovnik, 1999.
16. Slavica Stojan, *Anica Bošković*. Dubrovnik, 1999.
17. Stjepan Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.-1848.)*. Dubrovnik, 1999.
18. Katarina Horvat-Levaj, *Barokne palače u Dubrovniku*. Zagreb-Dubrovnik, 2001.
19. Niko Kapetanić, *Epigrafički spomenici Konavala iz vremena Dubrovačke Republike*. Zagreb-Dubrovnik, 2000.
20. Filip de Diversis, *Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta*, ur. Zdenka Janeković Römer. Zagreb-Dubrovnik, 2001.
21. Bruno Šišić, *Vrtni prostori povijesnog predgrađa Dubrovnika - od Pila do Boninova*. Zagreb-Dubrovnik, 2003.
22. Vesna Čučić, *Posljednja kriza Dubrovačke Republike*. Zagreb-Dubrovnik, 2003.
23. Slavica Stojan, *Vjerenice i nevjernice*. Zagreb-Dubrovnik, 2003.
24. Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*. Zagreb-Dubrovnik, 2003.
25. Nikica Talan, *Antónia Pusich. Život i djelo*. Zagreb-Dubrovnik, 2006.
26. Slavica Stojan, *Slast tartare. Marin Držić u svakodnevici renesansnog Dubrovnika*. Zagreb-Dubrovnik, 2007.
27. Zlata Blažina-Tomić, *Kacamorti i kuga: utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*, Zagreb-Dubrovnik, 2007.
28. Zdravko Šundrica,
Tajna kutija Dubrovačkog arhiva, sv. 1. Zagreb-Dubrovnik, 2008.
Tajna kutija Dubrovačkog arhiva, sv. 2. Zagreb-Dubrovnik, 2009.
29. Nella Lonza, *Kazalište vlasti: Ceremonijal i državni blagdani Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću*. Zagreb-Dubrovnik, 2009.
30. Mirko Kratofil, *Bibliografski pregled historiografskih radova o Dubrovniku (2000-2006)*. Zagreb-Dubrovnik, 2009.
31. Milovan Tatarin, *Čudan ti je animao čovjek. Rasprave o Marinu Držiću*. Zagreb-Dubrovnik, 2011.
32. Dubrovnik ponovljen *Jakete Palmotića Dionorića*, ur. Slavica Stojan. Zagreb-Dubrovnik, 2014.
33. Lovro Kunčević, *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga Grada*. Zagreb-Dubrovnik, 2015.

34. Jelena Obradović Mojaš, *Kolenda u Dubrovniku. Tradicija kolendavanja od 13. do 21. stoljeća*. Zagreb-Dubrovnik, 2017.
35. Ivana Brković, *Političko i sveto. Identitet prostora i prostori identiteta u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća*. Zagreb-Dubrovnik, 2018.
36. Nikša Varezić, *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća*. Zagreb-Dubrovnik, 2018.
37. Slavica Stojan, *Ombla, vile i vilani. Povijest svakodnevnice u ljetnikovima Rijeke dubrovačke (15. do 19. st.)*. Zagreb-Dubrovnik, 2018.
38. Lovro Kunčević, *Vrijeme harmonije. O razlozima društvene i političke stabilnosti Dubrovačke Republike*. Zagreb-Dubrovnik, 2020.
39. Neda Kovačić, *Tijelo kao dokaz. Medicinska vještačenja u postupcima kaznenog suda u Dubrovniku u 18. stoljeću*. Zagreb-Dubrovnik, 2020.
40. Barbara Đurasović, *Prava Crvena Hrvatska i pravaši. Hrvatski nacionalizam u Dubrovniku početkom 20. stoljeća*. Zagreb-Dubrovnik, 2021.
41. Nella Lonza, *Ana, Pavo, Grlica. Rekluze i pustinjaci u pobožnom krajobrazu srednjovjekovnog Dubrovnika*. Zagreb-Dubrovnik, 2021.
42. Vesna Miović, *Dubrovački ples s kugom: Vrijeme Lazareta na Pločama*. Zagreb-Dubrovnik, 2022.

Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice

1. Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*. Dubrovnik, 1990.
2. Antun Golušić, *Rodovi Slanskog primorja*. Dubrovnik, 1991.
3. Nenad Vekarić,
Stanovništvo poluotoka Pelješca, 1. Dubrovnik, 1992.
Stanovništvo poluotoka Pelješca, 2. Dubrovnik, 1993.
4. Zdenka Janeković Römer, *Rod i grad*. Dubrovnik, 1994.
5. Nenad Vekarić,
Pelješki rodovi (A-K). Dubrovnik, 1995.
Pelješki rodovi (L-Ž). Dubrovnik, 1996.
6. Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Falsifikat o podrijetlu konavoskih rodova*. Dubrovnik, 1997.
7. Niko Kapetanić i Nenad Vekarić,
Stanovništvo Konavala, 1. Dubrovnik, 1998.
Stanovništvo Konavala, 2. Dubrovnik 1999.
8. Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode*. Zagreb-Dubrovnik, 1999.
9. Nenad Vekarić, Irena Benyovsky, Tatjana Buklijaš, Maurizio Levak, Nikša Lučić, Marija Mogorović i Jakša Primorac, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)*. Zagreb-Dubrovnik, 2000.

10. Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Konavoski rodovi (A-G)*. Zagreb-Dubrovnik, 2001.
Konavoski rodovi (H-Pe). Zagreb-Dubrovnik, 2002.
Konavoski rodovi (Pi-Ž). Zagreb-Dubrovnik, 2003.
11. Vladimir Stipetić i Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*. Zagreb-Dubrovnik, 2004.
12. Stjepan Ćosić i Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*. Zagreb-Dubrovnik, 2005.
13. Vesna Miović, *Židovski geto u Dubrovačkoj Republici (1546-1808)*. Zagreb-Dubrovnik, 2005.
14. Antun Jurica i Nenad Vekarić, *Lastovski rodovi*. Zagreb-Dubrovnik, 2006.
15. Nenad Vekarić, *Nevidljive pukotine: Dubrovački vlasteoski klanovi*. Zagreb-Dubrovnik, 2009.
16. *Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj*, ur. Nenad Vekarić i Božena Vranješ-Šoljan. Zagreb-Dubrovnik, 2009.
17. Nenad Vekarić,
Vlastela grada Dubrovnika, 1. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva. Zagreb-Dubrovnik, 2011.
Vlastela grada Dubrovnika, 2. Vlasteoski rodovi (A-L). Zagreb-Dubrovnik, 2012.
Vlastela grada Dubrovnika, 3. Vlasteoski rodovi (M-Z). Zagreb-Dubrovnik, 2012.
Vlastela grada Dubrovnika, 4. Odabrane biografije (A-D). Zagreb-Dubrovnik, 2013.
Vlastela grada Dubrovnika, 5. Odabrane biografije (E-Pe). Zagreb-Dubrovnik, 2014.
Vlastela grada Dubrovnika, 6. Odabrane biografije (Pi-Z). Zagreb-Dubrovnik, 2015.
Vlastela grada Dubrovnika, 7. Genealogije (A-L). Zagreb-Dubrovnik, 2016.
Vlastela grada Dubrovnika, 8. Genealogije (M-Z), Zagreb-Dubrovnik, 2017.
Vlastela grada Dubrovnika, 9. Osobna imena, Zagreb-Dubrovnik, 2018.
Vlastela grada Dubrovnika, 10. Kazala, Zagreb-Dubrovnik, 2019.
18. Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*. Zagreb-Dubrovnik, 2012.
19. Vesna Miović, *Židovke u Dubrovačkoj Republici*. Zagreb-Dubrovnik, 2013.
20. Rina Kralj-Brassard, *Djeca milosrđa. Napuštena djeca u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća*. Zagreb-Dubrovnik, 2013.
21. Irena Ipšić,
Orebić u 19. stoljeću prema katastru Franje I, 1. Zagreb-Dubrovnik, 2013.
Orebić u 19. stoljeću prema katastru Franje I, 2. Podgorje. Zagreb-Dubrovnik, 2014.
Orebić u 19. stoljeću prema katastru Franje I, 3. Orebić. Zagreb-Dubrovnik, 2015.
22. Ivana Lazarević, *Vlasteoske kuće u gradu Dubrovniku 1817. godine*. Zagreb-Dubrovnik, 2014.
23. Stjepan Ćosić, *Ideologija rodoslovlja: Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595*. Zagreb-Dubrovnik, 2015.

24. Marinko Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini: Ravno*. Zagreb-Dubrovnik, 2015.
25. Kristina Puljizević, *U ženskim rukama: primalje i porođaj u Dubrovniku (1815-1918)*. Zagreb-Dubrovnik, 2016.
26. Jasenka Maslek, *Zemlja i ljudi. Vinogradarstvo poluotoka Pelješca u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb-Dubrovnik, 2016.
27. Vesna Miović, *Židovski rodovi u Dubrovniku (1546-1940)*. Zagreb-Dubrovnik, 2017.
28. Antun Koncul, *Od mora do mramora: stanovništvo Graca u Hercegovini*. Zagreb-Dubrovnik, 2018.
29. Marija Gjurašić,
Razvoj otoka Mljeta u 19. stoljeću. Goveđari i Babino Polje prema katastru Franje I, sv. 1. Zagreb-Dubrovnik, 2018.
Razvoj otoka Mljeta u 19. stoljeću. Goveđari i Babino Polje prema katastru Franje I, sv. 2. Zagreb-Dubrovnik, 2019.
30. Rina Kralj-Brassard, *Dubrovačko nahodište i njegovi štćenici (1818-1908)*. Zagreb-Dubrovnik, 2020.

Pretisci

1. Juraj Mulih, *Abeczevica* (Zagreb, 1746), ur. Ivica Martinović. Dubrovnik, 1997.

Studies in the History of Dubrovnik

1. Vesna Miović, *The Jewish Ghetto in the Dubrovnik Republic (1546-1808)*. Zagreb-Dubrovnik, 2005.
2. Nikica Talan, *Antónia Pusich. Vida e obra*. Zagreb-Dubrovnik, 2006.
3. Bariša Krekić, *Unequal Rivals: Essays on Relations Between Dubrovnik and Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Zagreb-Dubrovnik, 2007.
4. Bruno Šišić, *Dubrovnik Renaissance Gardens: Genesis and Design Characteristics*. Zagreb-Dubrovnik, 2008.
5. Zdenka Janeković Römer, *The Frame of Freedom: The Nobility of Dubrovnik Between the Middle Ages and Humanism*. Zagreb-Dubrovnik, 2015.
6. Nenad Vekarić, *The Nobility of Dubrovnik: Roots, Structure and Development*. Zagreb-Dubrovnik, 2019.

ANALI ZAVODA ZA POVIJESNE ZNANOSTI HAZU U DUBROVNIKU

Naputak za autore

- 1) Rukopis se dostavlja uredništvu u programu MS Word putem e-maila (nella.lonza@gmail.com).
 - 2) Ako rukopis sadrži priloge (slike, tablice, grafikone), molimo da se predaju u posebnim datotekama, a u tekstu naznači mjesto gdje prilog treba uvrstiti.
 - 3) Tekstu se prilažu: a) kraći sažetak (5-10 redaka), koji se tiska uvodno na hrvatskom jeziku, b) dulji sažetak (do 25 redaka), koji se tiska na engleskom (*summary*), c) do 10 ključnih riječi. Uredništvo će se pobrinuti za prijevod sažetka i ključnih riječi.
 - 4) Molimo autore da naznače osobne podatke koji se objavljuju na prvoj stranici rada.
- Primjer:
- Petar Perić, znanstveni suradnik Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Adresa: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Lapadska obala 6, 20000 Dubrovnik. E-mail: pero.peric@du.t-com.hr.
- 5) Molimo autore da koriste upute za citiranje (<https://hrcak.srce.hr/anali-dubrovnik>).
 - 6) Etički postupnik dostupan je na: <https://hrcak.srce.hr/anali-dubrovnik>.

Adresa uredništva:

Zavod za povijesne znanosti HAZU,
20000 Dubrovnik, Lapadska obala 4.

Web: <http://www.zavoddbk.org>

E-mail: nella.lonza@gmail.com

Etički postupnik nalazi se na:

<http://www.zavoddbk.org/wp-content/uploads/2015/12/>

[Eticki-postupnik-za-urednike-2.pdf](#)

Na koricama je detalj polukapitela iz Ljetnikovca Petra Sorga, sjedišta Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Nakladnik: HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI. Za nakladnika: akademik DARIO VRETENAR. Izvršni urednici: RINA KRALJ-BRASSARD i IVANA LAZAREVIĆ. Likovna oprema omota: BORIS JOVIĆ, Diversa Dubrovnik. Prevoditelj: VESNA BAĆE. Lektor: KATICA VIDOJEVIĆ. Korektura: ANTE MATUŠKO. UDK: Znanstvena knjižnica, Dubrovnik. Urednik na portalu Hrčak: ACO ZRNIĆ. Grafička priprema: BORIS JOVIĆ, Diversa Dubrovnik. Tisak: Stega tisak, Zagreb, prosinac 2022. Naklada: 300 primjeraka.